

De verhouding van den Staat tot de verschillende kerkgenootschappen in de Republiek der Vereenigde Nederlanden, 1581-1795

<https://hdl.handle.net/1874/273827>

3

DE VERHOUDING VAN DEN STAAT

TOT DE

VERSCHILLENDE KERKGENOOTSCHAPPEN

IN DE REPUBLIEK DER VEREENIGDE NEDERLANDEN

1581—1795.

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

NA MAGTIGING VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. J. J. VAN OOSTERZEE,
gewoon Hoogleraar in de Godgeleerdheid,

MET TOESTEMMING VAN DEN ACADEMISCHEN SENAAAT
EN

VOLGENS BESLUIT DER REGTSGELEERDE FACULTEIT,

TEE VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

Doctor in het Romeinsch en hedendaagsch regt

AAN

DE UTRECHTSCH E HOOGESCHOOL,

TE VERDEDIGEN

op Vrijdag den 12en Junij 1868, te 2 ure.

DOOR

W. H. DE BEAUFORT,

geboren te Leusden.

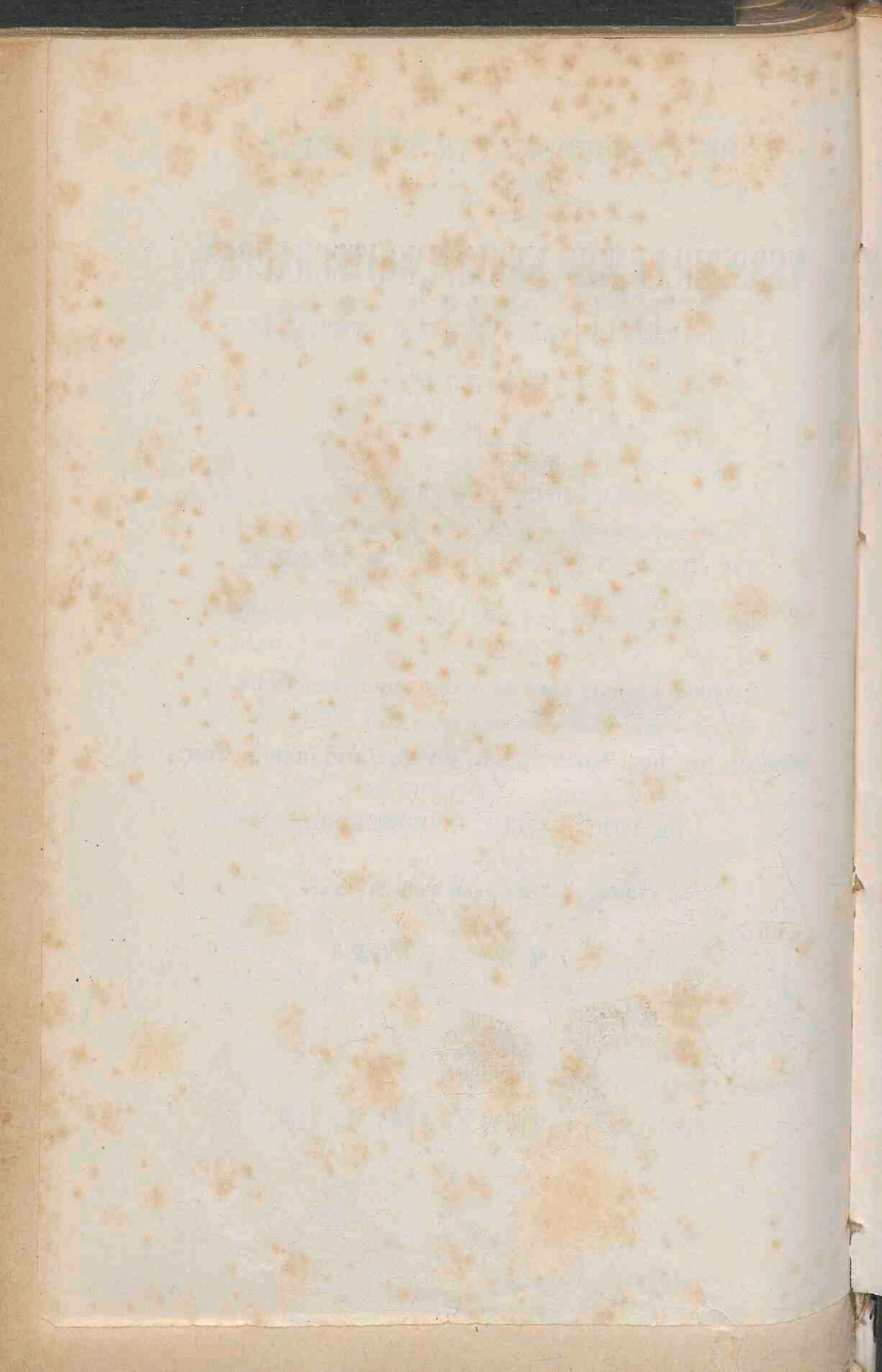

Utrecht, — KEMINK EN ZOON. — 1868.

RIJKSUNIVERSITEIT TE UTRECHT

2299 772 4

VOORREDE.

Van eene dissertatie leest men zelden veel meer dan de voorrede. Reeds uit dien hoofde wellicht is het wenschelijk een enkel woord aan zijne dissertatie vooraf te doen gaan. Ik geloof evenwel niet dat deze overweging alleen mij tot het schrijven eener voorrede bewogen zou hebben, zoo er nog niet eene andere en gewigtiger aanleiding bestaan had. Meer toch dan eenig ander schrijver heeft de schrijver eener dissertatie noodig de welwillendheid zijner lezers in te roepen. Een beroep op die welwillendheid dacht mij dus hier niet overbodig.

Nullum est jam dictum quod non dictum sit prius.

zeide reeds de Latijnsche blijspeldichter en wanneer men nu na wil gaan hoeveel er nog sedert den tijd van Terentius geschreven is en hierbij in het oog houdt dat de volgende bladzijden het werk zijn van eene jonge en

onbedrevene hand dan zal men bij eenigermate benadering kunnen opmaken hoe dikwerf en hoeveel beter reeds gezegd is wat in dit proefschrift te lezen staat.

Dit weinige over den inhoud in het algemeen, nog één punt in het bijzonder wensch ik aan te roeren. Een enkel woord over mijne spelling. Onbedreven in onze taalkunde, vermeet ik mij niet noch over de oude, noch over de nieuwe, noch over eenige andere wijze van onze taal te spellen, mijn oordeel uit te spreken. Het is mij persoonlijk vrij onverschillig of ik „gezach” of „gezag” schrijf; ik wil zelf zoo men het mij voorschrijft ook wel de eerste letter van het woord tot een ch maken. De reden waarom ik tot nu toe de oude wijze van spellen altijd volgde was alleen dat ik die, tant soit peu, kende en de andere volstrekt niet. Thands evenwel nu schier iedereen, die zich met schrijven of drukken afgeeft, tot overschrijvers en zettters toe, de oude spelling laat loopen, was het mij onmogelijk mij bij haar te houden. Men wijte daarom mijne spelfouten of liever (want van spelfouten in het Hollandsch kan men haast niet meer spreken daar bijna ieder schrijver er zijne eigene spelling op nahoudt) de onregelmatigheden in mijne spelling toch vooral niet aan taalkundige betweterij, maar eenvoudig aan onbedrevenheid.

Ik kreeg onlangs eene dissertatie in handen, waarvan de schrijver zich in de voorrede beklaagde geen

andere bewoordingen dan die door veelvuldig gebruik hunne kracht reeds dreigden te verliezen, te kunnen vinden om zich te kwijten van een pligt dien hij niet als eene bloote formaliteit wilde beschouwd hebben. Al verkeer ook ik in het geval van genoemden schrijver, toch durf ik hopen dat mijn geachte promotor Mr. G. W. Vreede er zich van overtuigd zal willen houden, dat waar ik hem, schoon in reeds zoo dikwerf gebruikte bewoordingen, mijnen dank breng voor zijnen bijstand, mij steeds zoo hulpvaardig en welwillend geschonken, die dankbetuiging, wel verre van een formaliteit, mij inderdaad eene behoefte des harten is.

Ook aan hen, die mij bij het schrijven van mijn proefschrift, met raad of daad hebben bijgestaan, is het mij een aangename pligt bij dezen de verzekering te geven mijner opregte dankbaarheid.

Waar ik ook aan de overige hoogleeraren der juridische faculteit Mr. J. A. Fruin en Mr. B. J. L. Lintelo de Geer mijnen dank toebreng, daar kan het niet anders of de weemoedige herinnering aan den onvergetelijken leermeester ons zoo onverwacht ontvallen komt mij weer levendig voor den geest.

Hoe gaarne had ik bij het verlaten der Academie ook Mr. O. van Rees willen dankzeggen voor zijn onderwijs en zijne vriendelijke welwillendheid mij (en mij niet al-

leen) zoo herhaalde malen betoond. — Het was ons helaas niet vergund, den edelen man langer in ons midden te zien. Maar onvergetelijk zal hij ons blijven om zijn edel karakter, zijne ruime kennis, gepaard met die voorkomende vriendelijkheid die nimmer te vergeefs werd ingeroepen. Toen wij op dien droevigen morgen van den 19 Mei bij dat graf stonden, waar de stille traan in het oog van zoo velen welsprekender hulde was dan de meest weidsche lofspraak, toen hebben wij het elkander toegefluisterd. „Het was geen leermeester, dien wij ter ruste hebben gebragt, een vriend is ons ontvallen.”

Lief en leed zij gaan ook in den studententijd, zoo als in het geheele leven, hand aan hand. Zou ik u dan kunnen vergeten mijne vrienden, die met mij beide gedeeld hebt aan het eerste nog hooger genot wist bij te zetten en het tweede hielpt dragen en verzachten. Bij het verlaten onzer academie roep ik u vaarwel, maar daarnaast ook tot wederziens toe. Immers de band die ons in Utrecht vereenigd heeft, was geen tijdelijke, het non scholae sed vitae mag toch ook van onze vriendschap gelden.

Bij het herdenken aan mijnen vervlogenen academie-tijd zijn mij bovenal dierbaar de herinneringen aan den tijd toen ik de onderscheiding heb genoten aan het

hoofd van ons studentencorps te staan. Het is mij behoefte waar ik thans voor altijd van dat corps afscheid ga nemen, het mijne beste wenschen voor de toekomst toe te voegen. Moge onze vereeniging zich onderscheiden zoowel door uiterlijk aanzien als door innerlijke kracht! Moge zij bloeien bovenal door die eendracht die haar grootste sieraad en tegelijk haar krachtigste steun moet zijn, en die wel verre van flauwheid en onverschilgheid in de hand te werken juist bij verschil van meening en uiteenlopende denkwijze de band moet blijven die alle leden als broeders vereenigt. Wordt die wensch vervuld dan zullen de stormen die van tijd tot tijd gedreigd hebben den boom niet ontwortelen, zij zullen integendeel de overtuiging van zijne onmisbaarheid meer en meer versterken.

UTRECHT, 1 Junij 1868.

Que la main froide de l'Etat n'entre pas dans
ce royaume de l'ame, qui est le royaume de la
liberté,

R. E N A N.

I N H O U D.

INLEIDING.

Godsdienst en kerk. Begrippen der oudheid. Het Christendom. Christus wil de godsdienst afgescheiden van den Staat. Het Christendom onder de Romeinsche Keizers. Augustinus voorstander van gewetensdwang. Het Christendom in Westelijk Europa. Opkomst van het Pausdom. Gregorius VII en Hendrik IV. De Hervorming. Kerk en Staat blijven vereenigd. De Fransche Revolutie. Scheiding van Kerk en Staat in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Aanbeveling van dit beginsel.

HOOFDSTUK I. p. 34.

De Hervorming in Nederland. De Hervormde godsdienst in Holland en Zeeland de heerschende. De godsdienstvrede. Unie van Utrecht. Gewetensvrijheid in het XIIIe artikel bepaald. Provinciale souvereiniteit in godsdienstzaken. Kerkorden. Strijd tusschen de Kerkelijken en de Staatschen. Afzetting van Koolhaes. Coornhert en Justus Lipsius. Kerkorde van 1583. Leycestersche Kerkorde. Commissie van 1591. Oldenbarneveld. H. de Groot en Sybrant Lubberts over de magt van den Staat over de Kerk. Kerkorde van 1591. Kerkorden in Zeeland en in Utrecht. Patronaatrecht. Geestelijken in de regering. Kerkelijke toestand der overige provincien.

HOOFDSTUK II. p. 77.

Gomarus en Arminius. Godsdiensttwisten. De Staten zoeken het geschil bij te leggen. Remonstrantie en Contra remonstrantie. Oproerige bewegingen. 's Gravenhaagsche Conferentie. Delftsche Conferentie. De Algemeene Staten onderling verdeeld. Prins Maurits kiest partij. Coup d'état van 1618. Synode Nationaal. Behandeling der gedagvaarde Remonstranten. Hun vomis. Akte van stilstand. Vervolgingen der Remonstranten. Inconsequentie van beide partijen. Post-Acta der Synode. Kerkorde van 1619. Strijd over hare aanneming in Holland. Zij wordt alleen in Gelderland goedgekeurd.

HOOFDSTUK III. p. 111.

Roomsche catholijken. Verordeningen tegen hen. Overige sekten. Doopsgezinden. Joden. Stichting der Remonstrantsche broederschap. Frederik Henderik, beschermer der Remonstranten. Pogingen tot verzoening, van Reygersbergh en P. Cornelisz. Hooft. Voorslag van Antonius Hornhoven. Besluiten der kerkelijken tegen hem en zijne geestverwanten. Oost Indische kerk. Geloofsvervolgingen in Oost Indie.

HOOFDSTUK IV. p. 128.

1648. De kerkelijken tegen den vrede. Bepalingen in het traktaat omtrent de Roomschen. Algemeene Vergadering van 1651. Resolutie omtrent de religie. Voetianen en Coccejanen. De eersten voorstanders van het huis van Oranje, de tweeden aanhanger der Stadhouderlooze regering. Voetius, over de verhouding van Kerk en Staat. P. de la Court, Strijd tusschen Stoupe en Brun. Spinosa. Zijne verhouding tot Jan de Witt. Resolutie op het bidden. Willem III, voorstander der regtzinnigen. Reglement van 1694. Algemeene Vergadering van 1716 en 1717. Janssenisten twisten. Verzoek der Roomschen om een Vicaris-generaal. L. F. de Beaufort. U. Huber. G. Noodt. J. Barbeyrac. Ontzetting van van der Marek. Nieuwe Psalmberijming. Besluit.

INLEIDING.

Alle menschelijke instellingen die op aarde bestaan of bestaan hebben, zijn gegrond op menschelijke behoeften.

Die behoeften zijn van verschillenden aard.

Het lichaam heeft zijne behoeften; het verstand en het hart hebben elk de zijne.

De behoeften van het lichaam riepen, onder anderen den Staat in het leven, als onderlinge vereeniging tot beveiliging en verdediging van persoon en eigendom.

De behoeften van den geest vonden hare bevrediging in de beoefening der wetenschap; — uit behoeften van het hart eindelijk ontkiemden de verschillende godsdiensten.

Die behoefte aan godsdienst heeft zich ten allen tijde doen gevoelen; er bestaat geene maatschappij zonder godsdienst; zij heeft zich evenwel gewijzigd naar plaats en tijd. Van daar dat er niet een godsdienst is maar dat er vele zijn, van daar ook dat vele godsdiensten, na eeuwen gebloeid te hebben te niet zijn gegaan; terwijl er nog dagelijks nieuwe godsdiensten verrijzen.

Iets anders is het begrip van godsdienst; iets anders dat van kerk.

De godsdienst is iets geheel inwendigs, de kerk iets uitwendigs. De godsdienst is de gemeenschap van den mensch met het bovennatuurlijke, onder welken vorm hij het zich moge denken; de kerk is het uitwendig organisme, waardoor diegenen worden verbonden, wier geloofsvorm in meerdere of mindere mate overeenkomt.

Aan de oudheid was niet alleen het onderscheid tusschen de begrippen van godsdienst en kerk vreemd; zij kende ook geen anderen godsdienst dan staatsgodsdienst. ¹⁾

De Israëliten, de Grieken, de Romeinen hadden hun eigen godsdienst, die door den Staat gewoonlijk streng werd gehandhaafd. Zoo waakte te Athene de Areopagus voor de onschendbaarheid der goden. Socrates werd gedood omdat hij de goden gelasterd had. Protagoras werd verjaagd omdat hij het bestaan der goden ontkende. ²⁾

Bij de Romeinen heerscht aanvankelijk hetzelfde beginsel. De godsdienst was geheel één met den Staat en het was de duurste plicht der overheid er voor te waken, dat men haar de noodige eer bewees en handhaafde. ³⁾

1) *Sua cuique civitati religio est nostra nobis.* CICERO pro FLACCO 28.

2) VALERIUS MAXIMUS, *Dicta et Facta*, I, 52.

3) VALERIUS MAXIMUS I, 1. wellicht overdreven. Het schijnt toch dat VALERIUS MAXIMUS zijne pen ten dienste der, wij zouden zeggen, Clericale partij, te Rome gebruikte. Een LOUIS VEUILLOT der oudheid. Zie RENAN, *les Apôtres*, p. 341.

Deze toestand kon echter te Rome niet lang zoo blijven. De godsdienst der Romeinen, zooveel minder dichtertlijk en oorspronkelijk dan die der Grieken en vooral in legendenkring zooveel armer en beperkter, begon te vervallen naarmate de Romeinen door hunne veroveringen meer en meer met vreemde volken en vreemde godsdiensten in aanraking kwamen.

De pogingen om de dienst der buitenlandsche goden te onderdrukken moesten worden opgegeven ¹⁾ en het bleek welhaast dat het Phrygisch orakel, het bij het rechte einde had gehad, toen het voorspelde dat Rome de plaats was, waarheen alle goden ten slotte moesten verhuizen. ²⁾

1) De Isisdienst werd herhaaldelijk verboden; doch het gebeurde reeds in 182 (ten minste volgens MARQUARD, volgens PRELLER veel later, in 50) dat de Consul niemand kon vinden die de behulpzame hand wilde leenen om den tempel van ISIS omver te werpen en zelf de bijl ter hand moest nemen. VAL. MAX. I. 2. 3. Bij de uitroeping der Bacthanaliën, lezen wij dat de Consul eene lange toespraak moest houden om het volk tot dien gewichtigen stap over te halen en daarbij onder anderen herinnerde: "Quoties hoc patrum avorumque aetate negotium magistratibus datum ut sacra externa fieri vetarent? sacrificulos vates foro circo urbe prohiberent? vaticinos libros conquirerent comburerentque? omnem disciplinam sacrificandi praeterquam more Romano abolerent? Judicabant enim prudentissimi viri omnis divini humanique juris nihil aeque dissolvendae religionis esse quam ubi non patrio sed externo ritu sacrificaretur." Zie LIVIUS, *Hist.* XXXIX, C. 16.

2) De Romeinen hadden in 205 gezanten naar Phrygië gezonden om van daar de Mater Deum te halen, die te Pessinus vooral vereerd werd.

Phrygiae tum scepra tenebat

Attalus: Ausoniis rem negat ille viris.

Mira canam longo tremuit cum murmure tellus

Et sic est adytis Diva locuta suis:

Onder de keizers hadden dan ook de meeste vreemde goden te Rome tempels en priesters; de staatsgodsdienst bestond nog slechts in naam en wanneer men de willekeurige handelingen van enkele keizers buiten rekening hield kon men toen van algemeene vrijheid van godsdienst spreken.¹⁾

Dat niettegenstaande die vrijheid de Christelijke kerk reeds bij haar eerste optreden met vervolgingen te kampen had lag in het geheel eigenaardige karakter der nieuwe leer.

Alle vorige godsdiensten waren staatsgodsdiensten geweest; zij stonden niet vijandig tegen elkander over, maar rustig naast elkander, ieder volk geloofde aan zijne eigene Goden, maar wachtte zich daarbij zorgvuldig voor het beledigen der naburige Goden, wier toorn men vreesde²⁾.

„Ipsa peti volui, ne sit mora, mitte volentem.

Roma dignus locus quo deus omnis eat.”

OVIDIUS, *Fasti*, IV, 265—270.

1) JUSTINUS, *pro Christianis apologia* II. Defensio ad Antoninum Pium en de daar aangegehaalde Epistola Ant. Pii ad populos Asiae. „Ille rescripsit nihil molestia facessendum esse talibus viris nisi quid adversus Imperium Romanum moliti esse deprehenderentur.”

ATHENAGORAS *Apologia vel legatio pro Christianis* I.

Qui vestrum imperium, maximi Reges, large lateque per orbem terrarum agnoscunt moribus ac legibus inter se omnino diversis degunt, nec eorum quisquam vel ulla lege vel poenae metu quominus patrios ritus, etiamsi ridiculi fuerint illi, ut a majoribus suis accepit ita colere pergat, obtineantur.

Atque haec per vos omnibus licent, haec leges concedunt ea nimirum ratione quod Numen omnino tollere scelus et impietas videatur, deorum autem quos sibi quisque diligent cultus res necessaria, ut divinae justitiae metu a malefactis abstineant mortales.

2) LIV. XXIX, C. 10 en 11. I SAM. V: 9.

Van daar dat van proselietenmakerij geen sprake kon zijn; ieder behield en verloor zijne godsdienst met zijne nationaliteit.

Met geheel andere begrippen trad het Christendom op. Christus richtte zijne leer niet tot één volk alleen; „Predikt het Evangelium aan alle Creaturen¹⁾,” was zijn woord; een natuurlijk gevolg van dat andere woord: „Ik ben de Waarheid en het Leven, niemand komt tot den Vader dan door Mij²⁾.” Juist door dat de objective waarheid in het Christendom meer op den voorgrond treedt, bracht zij als van zelf de veroordeeling met zich van alle andere godsdiensten en nam eene vijandige houding tegen deze aan. Van daar die pogingen wijd en zijd tot uitbreiding van het nieuwe geloof, die reizende predikers der goede boodschap, die eerlang de beschaafde streken van het Romeinsche rijk in alle richtingen doorkruisen en gevaren en vervolgingen, niets achten om den wille der waarheid, die zij het zich een plicht rekenen aan hunne medemenschen te verkondigen, maar van daar ook de felle tegenstand van de zijde der voorstanders der oude richting en van den Staat, die haar in bescherming nam.

Het is hier de plaats om twee aanmerkingen te maken.

Ten eerste lag het niet in het plan van Christus aan zijne volgelingen een uitwendig organisme in de vorm eener kerk of iets dergelijks te geven. Hij viel juist

1) MATTH. XXVIII: 19. MARG. XVI: 15.

2) JOH. XIV: 6.

als offer van zijnen tegenstand tegen de Joodsche kerk met hare officiële vormen.

Ten tweede wil hij dat zijne leer aan alle politieke bedoelingen vreemd blijve. Staatskundige bemoeingen lagen geheel buiten zijn' kring ¹⁾. Als de schare hem tot koning wil uitroepen, verwijdert hij zich, hij betaalt de didrachmen even goed als ieder burger en wil den keizer gaarne geven wat hem toekomt ²⁾, en aan den landvoogd, die in hem een politiek misdadiger denkt te zien, voegt hij dat merkwaardige woord toe: „Mijn koninkrijk is niet van deze aarde ³⁾.”

Bij Christus en zijne eerste volgelingen is de staat iets van geheel ondergeschikt belang; zij prediken gehoorzaamheid aan de overheden als iets onverschilligs ⁴⁾. Zoo men hen slechts met rust laat is het hun, „gasten en vreemdelingen op aarde ⁵⁾,” volkomen onverschillig onder wiens scepter zij staan.

Hoezeer hebben latere geslachten die beginselen verwrongen! Hoe zijn zij afgeweken van de zuivere en eenvoudige grondregels van hunnen grooten meester!

Zij hebben eene kerk opgericht met afgebakende geloofsbelijdenissen en op hoogen toon het anathema uit-

1) Luk. XII : 14.

2) Luk. XX : 21—25.

3) Joh. XVIII : 36.

4) Rom. XIII : 1—8. Zoo ook de kerkvaders. TERTULLIANUS zegt: „nec ulla res magis aliena quam publica.” Zie ERNEST HAVET, *le Christianisme et ses origines. Revue Moderne*, 1er Février 1868. RENAN, *les Apôtres*, p. 373.

5) Hebr. XI : 13.

gesproken tegen hen, die buiten die kerk stonden (extra ecclesiam nulla salus), zeker niet in den geest van hem die gezegd had: „Hieraan zal men kennen dat gij mijne discipelen zijt dat gij liefde hebt onder elkander.”¹⁾

Zij hebben de begrippen van kerk en staat verward en vereenigd wat Christus gescheiden had, dan weer de kerk boven den staat plaatsende en daardoor vervolgingen en onderdrukkingen in het leven roepende; dan weer de kerk aan den staat onderwerpende en haar zoodoende verlagende tot eene corporatie op publiek gezach ingesteld en door dat gezach gereglementeerd.

Hoeveel eeuwen zijn verlopen, eer men terug is gekeerd tot het zuivere beginsel, waarvan men uitgegaan was, en het is niet dan ten koste van het edelste bloed en van de rust van millioenen geweest, dat de menschheid, door struikelen wijs geworden, van lieverlede is teruggekeerd op den eenigen waren weg, dien men zoo jammerlijk verlaten had.

Waar wij wenschten na te gaan hoedanig, in ons vaderland de verhouding van kerk en staat geweest is, waaruit zich de scheiding langzamerhand ontwikkeld heeft, achten wij het niet overbodig in deze inleiding, in korte trekken, op te sommen wat al rampen de miskenning van dat schoone beginsel over de wereld gebracht heeft.

Met Constantijn treedt het Christendom het eerst officieel op. De beweging was den Romeinschen keizer te machtig geworden; hij begreep dat hij enkel mees-

1) Joh. XIII: 35.

ter van den geheelen loop der zaken kon blijven door haar te beschermen en later te erkennen.

De eerste stap was het beroemde Edict van Milaan, ¹⁾ een soort van compromis tusschen de beide godsdiensten, eenigszinds te vergelijken bij de godsdienstvreden uit den Hervormingstijd. Het was gegrond op het zuivere beginsel van verdraagzaamheid en gewetensvrijheid, doch zooals te voorzien was: het was slechts een overgangsmaatregel.

De weegschaal stond een oogenblik gelijk ²⁾, zoodra zij naar de zijde van het Christendom overhelde, was het met de verdraagzaamheid gedaan.

Reeds Constantijn week van het schoone beginsel 'af en een vlelend hofprediker verzuimde niet hem wijs te maken dat de keizer door God was aangesteld om voor de kerk te waken. ³⁾ Eerlang zag men dan ook Concilien waarbij de keizer zelf aanzat en hielp uitmaken wat waarheid en wat dwaling was.

1) EUSEBIUS, *Hist. Eccl.* LX, C. 5. *Iam dudum quidem cum animadvertemus non esse cohibendam religionis libertatem sed unius cuiusque arbitrio ac voluntati permittendum ut ex animi sui sententia rebus divinis operam daret sanximus etc. Sed unicuique liceat ad eam religionem quam sibi conducere censuerit animum applicare, en verder. Quod quoniam a nobis simpliciter et absolute illis concessum est, simul etiam alia observantibus et cultum suum sectari volentibus tua Devotio intelligit quod profecto temporum nostrorum tranquillitati conveniri ut unicuique liberum sit quancunque voluerit colendi Numinis rationem eligere atque observare.*

2) The exact balance of the two religions continued but a moment. GIBBON, *History of the Decline and fall of the Roman Empire* XX.

3) EUSEB. *de Vita Const.* I, C. 44. *ipse velut communis omnium episcopus a Deo constitutus.* Zie ook NEANDER: *Geschichte der Christl. Religion und Kirche*, II, 283.

Constantijn's opvolgers gingen op het eenmaal ingeslagen pad, ¹⁾ niettegenstaande de ernstige vermaningen van enkelen, ²⁾ voort en vervielen van de eene dwaling in de andere. De keizers bepaalden voortaan bij decreet wat geloofd moest worden over een of ander leerstuk, ja Justinianus met eene neuswijsheid, die, ware de zaak niet zoo ernstig, belachelijk zou wezen, maakte bij decreet uit dat Christus, als hem hongerde, vrijwillig en niet uit menschenlijke zwakheid gehongerd had. ³⁾

Het beginsel van gewetensdwang werd welhaast openlijk gepredikt en vond ingang.

Die leer werd vooral voorgestaan en eigenlijk gevestigd door den kerkvader Augustinus in zijn strijd tegen de Donatisten. ⁴⁾

1) JULIAAN de Afvallige natuurlijk uitgezonderd. Zijne poging om het Heidendom weder in de plaats van het Christendom te stellen, valt buiten ons bestek. Zij was die van een' opgewonden Schwärmer. Julien est une ame ardente, spontanée héroïque exagérant la foi jusqu'à la superstition l'enthousiasme jusqu'au fanatisme. TALBOT, *Etude sur Julien*. Paris 1863.

A. KLUIT, *Redevoering tot lof van Keizer Juliaan den Afvalligen*, Middelburg, 1772.

2) Zoo onder anderen HILARIUS van Poitiers. Zie NEANDER, II, 847. Schoon zijn ook de woorden van ATHANASIUS οὐ γὰρ ξίψισιν ἢ βέλσιον οὐδε διὰ στρατιωτῶν ἢ ἀληθεία καταγγέλλεται ἀλλὰ πειθοὶ καὶ συμβουλίᾳ.

3) BROES, *de Kerk en de Staat*, I, 150.

4) Es war nun durch den Augustin eine Theorie aufgefasset und begründet die wenn sie auch in der anwendung durch seinen frommen menschenliebenden geist gemildert wurde, doch den Keim des ganzen Systems des geistlichen Despotismus der Intoleranz und der verfolgung sucht bis zudem Inquisitions gericht enthielt. NEANDER, II, 463.

Zie ook BLUNTSCHLI, *Statsrecht*, II, p. 274.

De dwaling van Augustinus lag vooral daarin dat zijne begrippen en van kerk en van staat beide verkeerd waren.

Hij verwarde vooroerst de zichtbare kerk met de onzichtbare; de gemeente der geloovigen met haar uiterlijk organisme.

Die lidmaat der kerk is en niet gelooft zal niet zalig worden zeide hij, maar evenmin hij die gelooft en geen lid der kerk is. Het was het extra ecclesiam nulla salus in zijn uiterste consequenties. 1) Nu leidde hij uit den letterlijken zin van een gezegde van den Zaligmaker Lucas XIV : 23 2) af dat er dwang mocht en moest gebruikt worden om de afvalligen, ketters en scheurmakers, weder in de kerk terug te brengen.

Om dezen dwang uit te oefenen moest de kerk den krachtigen arm van den Staat te hulp roepen.

Augustinus miskende hier ten eenenmale de roeping van den Staat. Wat is erger, roept hij uit, dat de ziel te gronde ga of dat iedere dwaling vrij worde gelaten? 3)

1) Religio vera quaerenda est apud eos solos — qui Christiani Catholici vel orthodoxi nominantur id est integritatis custodes et recta sectantes. Haec enim ecclesia catholica etc. AUGUSTINUS, *de vera Religione*, C. VI. Zie ook de woorden, bij NEANDER, II, 455 aangehaald. Habere Christum caput nemo poterit nisi qui in ejus corpore fuerit quod est ecclesia.

2) "ἀνάγκασον εἰσελθεῖν" Compelle intrare. Zijne tegenstanders beriepen zich op Luc. IX : 50 en Phil. I : 18. GAUDENTIUS onder anderen voerde hem tegen: "de vrede van Christus noodigt alleen hem die wil, zij dwingt niemand tegen zijnen wil. God gebruikte zijne Profeten om het volk Israël te bekeeren, niet de vorsten. CHRISTUS zond, om zijne leer te verkondigen, geene soldaten uit, maar visschers." Zie NEANDER, II, 456.

3) AUGUSTINUS, *Epist. CV. Donatistis*, § 10. Quae est enim peior mors animae quam libertas erroris?

Het antwoord op die vraag was in zijn oog de oplossing der quaestie; maar juist de vraag was verkeerd gesteld.

Dat door de dwaling vrij te laten vele zielen verloren gingen kon waar zijn, maar het bewees nog niet dat daarom de Staat de dwaling te keer moest gaan.

Om tot die gevolgtrekking te komen had eerst aangetoond moeten worden dat het de roeping van den Staat is om voor het heil der zielen van zijne onderdanen te zorgen en dit bewijs leverde Augustinus niet. Hij begreep niet dat de Staat slechts daar bedwingend mag optreden waar zijn recht geschonden is en dat ieder andere dwang, hoe heilzaam misschien ook, buiten zijnen kring ligt.

Die vereenzelving van kerk en staat, dat toekennen van macht in het geestelijke aan de wereldlijke overheid kan ons echter daarom in Augustinus minder verwonderen, omdat diezelfde beginselen ook door de tegenpartij werden gehuldigd. De Donatisten hadden van de uitspraken der Bisschoppen zich op den Keizer beroepen, geen wonder dat hun tegenstander van die inconsequentie behendig partij trok en de door hen gedane erkenning van des Keizers macht in geestelijke aangelegenheden, nu tegen hen te baat nam.

Hoe men Augustinus dan ook moge beoordeelen, zijne drie, door ons ontvouwde stelregels: de zichtbare kerk is alleen zaligmakend; de kerk is verplicht hem die buiten haar staat te dwingen om tot haar toe te treden; de wereldlijke overheid (hier de Keizer) moet tegelijkertijd voor instandhouding der kerk zorgen, —

bleven langen tijd de grondslag van het kerkrecht en brachten als zoodanig eene zee van jammeren over kerk en staat beide.

Zij hebben de geschiedenis der middeneeuwen niet alleen van het begin tot het einde beheerscht, maar ook in nieuweren tijd nog menigen voorstander gevonden; men kan hen nog terugvinden in de encyclica van Pius IX van 1865, die de vrijheid van godsdienst met even zoovele woorden als eene gevaarlijke dwaasheid veroordeelt. ¹⁾

Een eerbiedwaardige rij van martelaren voor de vrijheid van denken (*Ecclesia non sinit sanguinem*) legt van nu aan een beschamend getuigenis af tegen het onchristelijke en onmenselijke dezer beginselen. Priscillianus werd wogens ketterij reeds in het jaar 385 te Trier, op last van keizer Maximus ter dood gebracht. ²⁾

Iedere secte was slechts in de weer om zich de gunst van het hof te Constantinopel te verwerven, opdat hare leer de officieële en dus de eenige ware mocht worden en zij het recht verkreeg de overige te vervolgen.

1) *Haud timens erroneam illam fovere opinionem catholicae Ecclesiae animarumque saluti maxime exitialem, a Gregorio XVI praedecessore nostro deliramentum appellatam, nimirum libertatem conscientiae et cultuum esse proprium ejuscunq; hominis jus quod lege proclamari debet in omni recte constituta societate.*

BLUNTSCHLI, *Geschichte des Rechts der religiösen Bekenntnisfreiheit*, p. 9, de noot.

2) GIESELEB, *Kirchengeschichte*, II, 414.

Niet alleen keizerlijke gevolmachtigden, maar ook keizerlijke soldaten werden eerlang naar de Conciliën¹⁾ gezonden, om met de wapenen in de hand, de wederspannige bisschoppen te noodzaken hunne adhaesie aan leerstukken te geven.

Het hing van een' gunsteling, van een' kamerheer, van eene bijzit van den Keizer af of zij, die aan Maria den titel van Moeder Gods gaven, dan wel zij, die haar moeder van Christus noemden, vervolgd werden. Eene wulpsche keizerin (Theodora) vat genegenheid op voor een' ketterschen bisschop, die gaarne eene afgelegene dioecese wil verwisselen met de Hofstad en wordt de beschermvrouw der onrechtzinnigen, terwijl haar geemaal, die de orthodoxe leer was toegedaan, gedurig voor zijne geloofsgenooten tusschenbeide komt en de zich in Constantinopel altijd weder nestelende ketters moet verjagen en verdoemen. Van daar een eindelooze tweespalt en allerlei hofintrigues en hofschandalen, waarin de geestelijkheid eene eerste en meestal niet de beste rol speelt.

Laat ons echter van de Oostersche kerk afstappen en onze oogen vestigen op het westelijk Europa, waar de Germanen, Franken, Angelsaksen en andere volkstammen langzamerhand zich ontwikkelen, staten in het leven roepen, en de Christelijke godsdienst aannemen. Ook hier zien wij hetzelfde verschijnsel. Reeds van den aanvang wordt de Staat met de Kerk verbon-

1) Men denke aan het beruchte Concilie van Ephesus, de zogenaamde rooversynode.

bonden. De bekeering van een volk begint gewoonlijk met die van den Koning. Is de Koning eens Christen dan maakt hij de Christelijke godsdienst ook tot Staatsgodsdienst en verbiedt den afgodendienst. 1)

Bij de gebrekkige begrippen die de Franken, van een' welgeordenden Staat hadden, en de uitgebreide macht hunner vorsten, was het niet te verwonderen dat deze zich niet konden onthouden ook in godsdienstzaken hun gezach te doen gelden.

De benoeming der bisschoppen in hun rijk werd dan ook weldra het recht der Koningen. 2)

Kerkelijke vergaderingen werden door den Koning uitgeschreven en bijgewoond. Als verdedigers van het geloof vonden zij zich ook genoopt de verbreiding van

1) CHILPERIC gaf in 554 eene wet tegen de afgodendienaars. Diezelfde vorst, die als een tweede CLAUDIUS nieuwe letters bij het alfabet voegde, was ook dilettant-theoloog en wilde onder anderen aan zijne bisschoppen eene door hem uitgedachte nieuwe verklaring van het leerstuk der drieenheid opdringen. GREGORIUS van Tours had al zijne welsprekendheid noodig om hem van zijn plan terug te brengen. Zie zijne *Historia eccl. Francorum*, vertaald door GUIZOT, V, 45. Je veux que toi et les autres docteurs de l'Eglise le croyiez ainsi, zijn de woorden des Konings.

2) Reeds van den tijd van CLOVIS af. Zie eenen brief van REMIGIUS bisschop van Rheims, den man van de "sainte ampoule," die CLOVIS bekeerde, waarin hij zich verdedigt wegens het wijden van eenen onwaardigen man als priester. "Ego Claudium presbyterum feci praecellentissimi regis testimonio qui erat non solum fidei praedicator catholicae sed defensor. . . . Regionum praesul, custos patriae gentium triumphator injunxit. LOEBELL. GREGORIUS van Tours, p. 338, de noct.

Eene belangrijke bijdrage tot de geschiedenis van de macht des Konings en die der Bisschoppen, levert de geschiedenis van PRÆTEXTATUS bij GREGORIUS van Tours. Hist. V. 19.

dat geloof te bevorderen. Hunne oorlogen waren dikwijls godsdienstoorlogen, zoo de strijd van Karel den Grootten tegen de Saksers, die met hunne gewelddadige bekeering tot het Christendom eindigde.

Het Pausdom wordt nu langzamerhand het hoofdmoment in de geschiedenis der Kerk.

De Paus heeft beurtelings den Frankischen Koning, later den Duitschen Keizer, noodig en de Keizer den Paus. Zij zoeken zich met elkander te verbinden. Het wordt eerst een wedstrijd wie zich het edelmoedigst zal toonen (combat de générosité) om later een wedstrijd te worden wie de machtigste zal zijn.

Pepijn, de korte, wil Koning worden en begrijpt dat de zegen der Kerk in het oog van het volk, het onrechtmatige zijner handeling het best zal goedmaken.

Paus Stephanus II ¹⁾ ziet te recht in, dat niets zijn gezach in het rijk der Franken meer kan bevorderen dan de zalving van den overweldiger, die zich van nu aan bij de gratie Gods, „koning der Franken” noemt.

Pepijn, om dezen dienst met een' wederdienst te vergelden, verjaagt de Longobarden uit het Exarchaat en geeft het veroverde land aan den Paus, of liever aan den Apostel Petrus ²⁾, voor wien de Paus het, als stadhouder, moest besturen.

1) GIESEBRICHT, *Geschichte der Deutschen Kaiserzeit*, I. p. 105, noemt hem STEPHANUS III; de reden is dat er een STEPHANUS geweest is, die maar 4 dagen Paus is geweest wien sommigen medetellen, anderen niet.

2) De sleutels der overwonnen Steden werden op het altaar van PETRUS te Rome nedergelegd.

RANKE, *Gesch. der Päbste*, I. p. 19.

Later vergroot Karel de Groote dit patrimonium St. Petri en Paus Leo III, die ook dezen dienst niet onvergolden wil laten, kroont op het Kerstfeest in 800, Karel tot keizer van het Westersch Romeinsch Rijk.

Onder Karels opvolgers begint de eerste strijd.

De valsche Isidorische decretaliën, niet zoozeer het werk van een persoon, als het uitvloeiſel der meeningen eener partij, ¹⁾ toonen reeds den omvang aan dien de Romeinsche kerkvoogden aan hunne macht willen geven.

De Duitsche keizers, waar het in hun belang lag, ondersteunden die macht, maar zij matigden zich daar naast het recht aan om de benoeming der Pausen goed te keuren. Natuurlijk dat door dien geheelen stand van zaken, staat en kerk meer en meer met elkander verbonden raakten.

De geestelijke hoofden zijn te gelijk wereldlijke vorsten. Vandaar de schandelijkste praktijken om op een bisschopszetel te geraken; die hoog wereldlijk aanzien gaf. Het was de gulden tijd der Simonie. De stoel van den heiligen Petrus werd ontheiligd door de meest onwaardige benoemingen, knapen van twaalf jaren ²⁾, werden er door eierzuchtige facties op geplaatst en de

1) Der Verfasser, war auch jedenfalls nur das Organ der Richtung des religiösen und kirchlichen geistes, welche bei einem grossen theile der Menschen unter denen er lebte vorherrschte. NEANDER, IV, p. 159.

2) Benedictus IX.

volksoverlevering van Pausin Johanna toont aan dat, schoon de zaak zelve niet gebeurd mag zijn, er toch grond bestond dergelijke zaken te gelooven.

Rome werd beschouwd als de onzedelijkste stad van Europa, het pauselijk Hof als eene versamelpplaats van nietswaardige geestelijken, geldzuchtige hovelingen en ongebonden vrouwen.

Ook op het burgerlijk recht in den staat begint de kerk in te grijpen. Het tiendrecht wordt een recht en een leerstuk tevens. ¹⁾ Het huwelijk is meer Sacrament dan burgerlijke rechtsinstelling.

De strijd tusschen Paus Nicolaas I en koning Lotharius begon over de verstooting van Lotharius gemalin en een latere Fransche koning, Robert Capet, erkent de pauselijke macht op voorwaarde dat zijn onwettige echt door den Heiligen Vader zal worden goedgekeurd.

De stem der weinigen ²⁾ die de kerk en den staat

1) La dime devint en même temps une obligation civique et religieuse, une loi et un dogme. VINET, *Essai sur la manifestation des convictions religieuses*, p. 519.

2) Onder anderen van WALA, abt van Corvey. Habeat rex rempublicam libere in usibus militiae suae ad dispensandum, habeat et Christus res ecclesiarum quasi alteram rempublicam omnium indigentium et sibi servientium usibus suis commissam ministris fidelibus, IV, p. 163. NEANDER.

Van Bisschop Adelbert van Metz wordt gezegd. Noverat non debere resistere potestati, dicente domino ac jubente reddere quae sunt Caesaris Caesari, videlicet Caesari tributum, vectigal, censum. Deo autem pietatis opera, orationum munera, eleemosynarum fructus. NEANDER, IV, p. 272.

Ook de Utrechtsche bisschop Radboud, 900—919, moet dergelijke gevoelens zijn toegedaan geweest. NEANDER, IV, 276. ROYAARDS *Gesch. van het Christendom en der Chr. kerk in Ned.* I, p. 130.

uit elkander wilden houden, wordt door eene wereldsche en eerzuchtige geestelijkheid gesmoord.

Met Leo IX komt er eenige reactie. Bij het hand over hand toenemen van het zedebederf der geestelijkheid, wordt behoefte aan hervorming eene meer en meer algemeene overtuiging. De invloed van den machtigen geest van den Benediktijner monnik Hildebrand, welhaast Gregorius VII, doet zich reeds gevoelen. Het belangrijkste tijdperk der geschiedenis van kerk en staat in de middeneeuwen vangt aan.

De strijd tusschen Gregorius VII en Hendrik IV is de strijd tusschen het wereldlijk oppergezach en de theocratie, tusschen de Kerk en den Staat. De onafhankelijkheid der Kerk ¹⁾ was de leuze van den Paus, zoolang hij haar voorstond was het recht aan zijne zijde; het onrechtmatige der investituren en der Simonie was onloochenbaar. Maar in den ijver om zijn doel te bereiken streefde hij het voorbij. Hij verlangde meer dan onafhankelijkheid voor de Kerk, hij wilde hare oppermacht over den Staat gehuldigd zien. ²⁾ Hij had de vrije

1) Wat hij voor de inwendige gesteldheid der kerk gedaan heeft, valt buiten ons bestek; hoewel wij toch ook hier de geestkracht en volharding van den man moeten bewonderen, die het coelibaat van den geestelijken stand, eene instelling uit haren aard zoo tegen alle maatschappelijke en menschelijke gevoelens indruischende, heeft weten door te zetten, en dat tegenover eene geestelijkheid voor het grootste gedeelte gehuwd, en die hem toch reeds uit andere redenen vijandig was.

2) Die Freiheit der Kirche sah Gregor nicht in ihrer Trennung vom Staate sondern in ihrer Herrschaft über denselben. GIESEBRECHT, III, 262.

Grégoire était remonté aussi haut qu'il avait pu vers les origines de

Kerk in den Staat moeten plaatsen, hij plaatste haar boven den Staat. De macht die hij den Keizer onttrok was eene onrechtmatige, zij bleef even onrechtmatig nu hij haar voor zich eischte.

Het recht van den Staat, om zich in geestelijke zaken te mengen, was een bron geworden van de verderfelijkste misbruiken; maar zou de macht van den Paus om de Vorsten af te zetten en de onderdanen van hunnen eed te ontslaan in zijne gevolgen zooveel minder nadeelig zijn? ¹⁾

Ofschoon Gregorius het onderspit heeft gedolven, de zedelijke overwinning door hem aan het Pausdom verzekerd is onberekenbaar geweest. ²⁾ Al trad hij niet zegevierend uit den strijd, hij had den moed gehad zijne stellingen openlijk te verkondigen, zijne opvolgers gre-

l'Eglise; mais il ne remonta pas jusqu'à Jésus Christ. Il voulut pour l'Eglise plus que la liberté. VINET, 520.

1) *Dictatus Papae* 27 stellingen zoo niet van zijne hand, dan toch onder zijn' invloed opgesteld, waarin onder anderen voorkomt IX. *Quod solius Papae pedes omnes principes deosculentur* XII. *Quod illi liceat imperatores deponere* XXVII. *Quod a fidelitate iniquorum subjectos potest absolvere.* Het is de theocratie gecodificeerd. VOIGT, *Gregoire VII*, uit het Duitsch in het Fransch vertaald door JÄGER, I, 47. Aan Rudolf van Schwaben, den tegenkeizer van Hendrik IV, zond hij eene kroon met het opschrift: *Petra dedit Petro, Petrus diadema Rudolpho.* Zie ook zijne brieven aan verschillende koningen, vooral aan Geusa, koning van Hongarije, bij NEANDER, V, p. 113.

2) Nicht immer auf den Schlachtfeldern werden die Siege entschieden, die Ideen, welche Gregor verfocht waren mit den mächtigsten Trieben der universalen Entwicklung verbündet. Während er aus Rom flüchtete nannte sie die Welt ein. BANKE, *Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation*, I, 32.

pen iedere gelegenheid om ze uit te voeren gretig aan.

In de eerste kruistochten zien wij de geheele Christenkerk den strijd beginnen tegen den Islam, onder de opperste leiding van den Paus.

De ernstige waarschuwingen van den welsprekenden abt van Clairvaux ¹⁾ baatten weinig en Arnold van Brescia valt als martelaar in het bestrijden der wereldlijke macht van Rome. Keizer Frederik I moge het Pausdom vernederen, een Innocentius III zal het welhaast tot den vorigen luister opvoeren en de ongeloovige Frederik II wordt gewroken in het bloed van Conradijn.

De strijd der Kerk voor haar macht vult de laatste eeuwen der Middengeschiedenis; waar de Fransche Koning zich verzet, wreekt de Paus zich op het ongelukkige Duitschland en wakkert er de vlam van den burgeroorlog aan.

De macht van den Staat wordt te hulp genomen om ketters en scheurmakers te verdelgen, de weerlooze Stedingers en Albigenzen worden, als de eerste Christenen, aan de wilde dieren, den strijdlustigen ridders, wien het Heilige Land te ver of te gevaarlijk is, ten prooi gegeven. De edelste vernuften van hunnen tijd, een Huss, een Savonarola worden martelaars der vrijheid van denken.

Wij naderen de Reformatie. De meerdere beoefening van het Romeinsche recht, de ontwikkeling van het

1) BERNHARD VAN CLAIRVAUX, *de Consideratione*. Hij zegt daarin o. a. Habent haec infima et terrena iudices suos, reges et principes terrae. Quid fines alienos invaditis? Quid falcom vestram in alienam messem extenditis?

politieke leven bij het volk, de aangroeiende macht der steden gaven haar den eersten stoot.

De Reformatie toch is niet alleen het verzet geweest tegen eenige leerstukken der Catholijke kerk. Zij was eene algemeene zoowel godsdienstige, als staatkundige en maatschappelijke revolutie.

Zij was de strijd van het volk dat zich onafhankelijk begon te gevoelen tegen den drukkenden last der Pauselijke hiërarchie ¹⁾, van het Germaansche element tegen het Romaansche, van het zich ontwikkelende staatsrecht tegen het knellende kerkrecht, ²⁾ eene krachtige openbaring van het nationaliteitsgevoel tegen buitenslandsche overheersching, zoowel als van het vrijheidsgevoel tegen gewetensdwang.

Godsdienstige bezwaren roepen haar in het leven, staatkundige verwickelingen bevestigen haar. Een keizer bedient zich eerst van haar tegen den Paus en later ondersteunt de Paus haar heimelijk tegen den Keizer. ³⁾

De Hervormers spelen een staatkundige rol naast hunne godsdienstige bemoeijingen.

Maar het was wellicht juist hierdoor dat ook bij hen

1) Zie onder anderen GEORGE VON HEIMBERG, *Admonitio de injustis usurpationibus Papparum Romanorum ad Imperatorum, reges et principes Christianos sive Confutatio Primatus Papae*, waarover bij ULLMANN, *die Reformatoren vor der Reformation*, 1, p. 217.

2) Die Legisten traten den Kanonisten entgegen, BLUNTSCHLI, *Staatsrecht*, 2, p. 299.

3) Clemens VII. Zie RANKE, *Gesch. der Päbste*, deel 1, p. 121 en vervolg. Het schijnt dat het veroveren en aan den Lutherschen vorst teruggeven van Wurttemberg, door Philips van Hossen in 1535 met heimelijke medewerking van den Paus plaats had.

het begrip van Kerk en Staat niet tot zuiverheid kwam. Luther met zijn helderzienden blik was in dit opzicht zijn' tijd vooruit, zijne volgelingen bleven hem, in deze, niet getrouw. 1)

Waar het Lutheranisme in Duitschland wortelen schoot verrezen staatskerken, door den Staat alleen beschermd en bleven Kerk en Staat op het naauwste vereenigd.

In Engeland raakt een overspelig Koning in onmin met Rome, plaatst zich aan het hoofd der beweging en begint van nu aan zelf voor Paus te spelen.

1) Zie zijn geschrift *Von der weltlichen Obrigkeit*. Darum musz man diese beyde Regimente mit Fleisz scheiden und beides bleiben lassen, eins das fromm macht das andere das äusserlich friede schafft und bösen Werke wehret; keins ist ohne das ander guug in der Welt. Nun kan je menschlicher ordnung sich nicht strecken in den Himmel und uber die Seele, sonder nur auf erden auf den äusserlichen Wandel der Menschen unter einander, da Menschen erkennen richten urtheilen, strafen und erretten können. Das alles hat auch Christus selbst fein unterschieden, Matth. XXII: 21. Zie ook art. 28 der Augsburger Confessie.

De gemoedelijke ZWINGLI schijnt diezelfde meeningen toegedaan te zijn geweest.

Man soll nit gestatten dasz die geistlichen einigerlei oberigkeit habind die der weltlichen wider ist oder von gemeinem regiment, abgesundret denn solichs bringt Zwietracht.

CALVIJN staat op een veel lager standpunt — *de Institutione Religionis Christianae*, IV. 20. Non enim (politica administratio) huc spectat duntaxat ut spirent homines edant, bibant, foveantur — sed ne idolatria ne in Dei nomen sacrilegia, ne adversus eius veritatem blasphemia aliaque religionis offensiones publice emergant ac in populum spargantur. Zoo ook § 9, de officio magistratus.

THEODORUS DE BEZA schreef zelfs een boek, *de haereticis a magistratu puniendis*.

In Genève vestigt de Reformatie een op zuiver theocratischen grondslag gevestigd tyranniek bewind, een' nieuwen kerkelijken staat. 1) Terwijl de Paus van Rome de kettters verbrandt, richt de Paus van Genève den brandstapel op voor de vrijdenkers.

In Frankrijk ontaardt de godsdienstige strijd zoozeer in een zuiver staatkundigen, dat Hendrik IV in het minst geen bezwaar maakt om, tot bereiking van zijn doel, van Hugenoot Roomsch Catholiek te worden. De geschiedenis der Fransche Protestanten van de Hervorming tot aan de Revolutie, is eene geschiedenis geschreven met bloed en tranen.

Het Catholicisme tegenover zijn nieuwen vijand, met nieuwe wapens toegerust, met de Jezuiten als lijfwacht, dat onzichtbare zwaard waarvan het gevest te Rome was en het lemmet overal te gelijk 2) en de Inquisitie als opperste Gerechtshof, bleef aan zijne oude tradities getrouw en deed, waar het de macht in handen had, den Staat voor de handhaving zijner leer, door geweldadige maatregelen waken.

De rebellie der Gallicaansche geestelijkheid tegen den Paus in 1682 verhinderde de maatregelen van Lodewijk XIV tegen de Protestanten niet.

1) *Lycurgue nouveau*, Calvin fonda sur les rivages de l'exil une Sparte théocratique, c'est à dire la tyrannie, sous la forme de la liberté. VINET, 525.

2) DUPIN noemde in een pleidooi in 1825 de Jezuiten: une épée dont la poignée est à Rome et la pointe partout. Het beeld was echter niet nieuw en dagteekent van de XVIe Eeuw. Zie FOURNIER, *L'Esprit dans l'histoire*, p. 439.

De Protestanten wreken zich waar zij kunnen, de verdrukking van Ierland is een waardige tegenhanger der dragonnades.

Tot de revolutie blijft in geheel Europa die vereeniging van Kerk en Staat als een vaste grondsteen voor de veiligheid van den Staat bestaan. Geen Staat zonder eene Kerk wier leden alleen staatkundige rechten genieten, — de andere kerken worden geduld en zij mogen zich gelukkig rekenen zoo zij nog geduld worden. Het vuur der geloofsvervolging smeult: zoo dikwijls de dweepzucht het aanblaast slaat de vlam uit.

De wijsgeerige beweging der achttiende eeuw heeft, zonder eenigen twijfel, in dezen gezegende vruchten gedragen. De gulden lessen van Montesquieu ¹⁾ bleven niet zonder uitwerking en het was voornamelijk aan de bemocingen van Voltaire in de bekende zaak van Calas te danken dat de Fransche geloofsvervolgingen een einde namen.

Ook was het een van de eerste rogeringsdaden van den, door Fransche wijsgeeren gevormden Frederik den

1) Onverdeeld kunnen wij echter de beschouwingen van MONTESQUIEU niet goedkeuren. Naast zijne bewering: "Il faut donc que les Loix exigent de ces diverses religions non seulement qu'elles ne troublent pas l'État, mais aussi qu'elles ne se troublent pas entre elles" staat conc andere, waarmede men zich minder goed zal kunnen vereenigen.

Voici donc le principe fondamental des loix politiques en fait de religion. Quand on est le maître de recevoir dans un état une nouvelle religion ou de ne pas la recevoir, il ne faut pas l'y établir; quand elle est établie il faut la tolérer.

Esprit des Loix, XXV, 9 et 10.

Groote, om gewetensvrijheid, in zijn land, als regel te stellen. Men kent zijne beroemde uitspraak: „In meinen Staaten kann ein jeder nach seiner façon selig werden.” 1)

De Fransche Revolutie bracht natuurlijk, zooals in alle maatschappelijke en staatkundige toestanden, ook in de verhouding van Kerk en Staat eene geheele omwenteling.

Naast het juiste en rechtmatige van die veranderingen was evenwel ook veel onbillijks en onrechtvaardig. In plaats van bij de scheiding van Kerk en Staat, de Kerk aan haar zelve over te laten en zich te laten regelen, zooals zij dat verkoos, mengde het publiek gezag zich veel te veel in het inwendig bestuur der Kerk. De Constitution civile du clergé was, zonder twijfel, een stap vooruit, maar te ver. 2)

1) Reeds de groote Keurvorst was verdraagzaamheid toegedaan. BLUNTSCHLI, *Geschichte des Rechts* etc., 33.

2) Choix de Rapports, III, 19. Schoon zijn de woorden van Mirabeau, uitgesproken in de zitting van 14 Januari 1791.

«Déclarer nationale la religion chrétienne eût été flétrir le caractère le plus intime et le plus essentiel du Christianisme.

En général la Religion n'est pas elle ne peut être un rapport social, elle est un rapport de l'homme privé avec l'Être infini.

Comprendriez vous ce qu'on voudrait vous dire si l'on vous parlait d'une conscience nationale?

Bij de Const. Civ. du Clergé was bepaald dat de burgers het recht hadden hunne predikanten of geestelijken te kiezen. Trad de Staat hier niet in de rechten der kerk en was dit niet veeleer een kerkrechtelijke, dan een staatsrechtelijke bepaling?

Over den eed der Priesters zie de Instruction de l'Assemblée nationale sur la Const. Civ. du Clergé, 21 Jan. 1791. Choix de Rapp. III, 47.

De eed den priesters opgelegd was eene onrechtmatigheid, omdat men in hen, ten onrechte publieke ambtenaren zag. Wat er in den verderen loop der revolutie volgde, de afschaffing van de godsdienst, de instelling van de dienst der Rede, 7 Mei 1794, en het latere besluit waarbij het geloof aan het Opperwezen weder werd ingevoerd, ¹⁾ zijn even zooveel afdwalingen van eene verdwaasde menigte en niet der moeite waard om er in ernst over te spreken.

Toen de storm echter was voorbij gewaaid, bleven

Later kwam het decreet van 29 Nov. 1791, relatif aux troubles excités sous prétexte de religion, dat echter door Lodewijk XV niet bekrachtigd werd. Volgens dit decreet zou ieder geestelijke, die den eed niet had afgelegd, zoo er in eene gemeente bewegingen sous prétexte de religion ontstonden, dadelijk uit die gemeente verwijderd worden. Zij werden zelfs verklaard, alleen door het feit van den eed niet af te leggen suspects de révolte contre la loi et de mauvaises intentions contre la patrie et comme tels plus particulièrement soumis et recommandés à la surveillance de toutes les autorités constituées. Choix, IV, 143.

1) De opmerkelijkste artikels van dit decreet, door Robespierre opgesteld zijn:

Art. 1. Le peuple français reconnaît l'existence de l'Être suprême et l'immortalité de l'ame.

Art. 2. Il reconnaît que le culte de l'Être suprême est la pratique des devoirs de l'homme.

Art. 3. Il met au premier rang de ses devoirs de détester la mauvaise foi et la tyrannie, de punir les tyrans et les traîtres, de secourir les malheureux, de respecter les faibles, de défendre les opprimés, de faire aux autres tout le bien qu'on peut et de n'être injuste envers personne.

Art. 11. La liberté des cultes est maintenue conformément aux décrets du 16 Frimaire.

Art. 12. Tout rassemblement aristocratique et contraire à l'ordre public sera réprimé.

de voornaamste, door de Fransche Revolutie verkondigde denkbeelden voortleven en baanden zich langzamerhand den toegang tot het overig Europa.

Het beginsel van verdraagzaamheid tegenover de verschillende godsdiensten werd sedert de Revolutie in bijna alle beschaafde Staten van Europa in de wetten opgenomen, terwijl ook de Staatsgodsdiensten haar eigenaardig karakter van lieverlede verloren. ¹⁾

Terwijl alzoo de scheiding van Kerk en Staat door de oude wereld werd aangenomen, ten minste de eerste stappen daartoe werden gedaan, had zich dit begrip in de Nieuwe Wereld reeds geworteld.

Het was aan de uitgewekenen uit Europa, waaronder zoovelen waren, die het land hunner inwoning verlaten hadden om de ijzeren wetten van gewetensdwang te ontgaan, ²⁾ weggelegd om de onafhankelijkheid van Kerk

1) Het beginsel van staatsgodsdienst is misschien nog het magtigste in Rusland, waar de keizer hoofd van kerk en staat beide is. Zoo lazen wij onlangs in de *Kölnische Zeitung*, 16 Julij 1867. In Wilna sagte jüngst der Kaiser zu den zur Griechisch-orthodoxen Kirche übergetretene Bauern. Ich freue mich euch als rechtgläubige zu sehen und bin überzeugt dass ihr aus aufrichtiger überzeugung zum alten glauben dieses landes übergetreten sind. Wisset dass ich denjenigen, welche einmal den rechtgläubigen glauben angenommen haben die Rückkehr zum Catholicismus nicht gestatten kann. Wisset das und sagt es in meinem namen allen euern. Ich wiederhole dass ich mich freue euch als rechtgläubige zu sehen.

2) Behalve de Engolsche Puriteinen weken achtereenvolgens ook Fransche Hugenoten en Poolsche Protestanten naar Amcrika uit. In het midden der XVIIe Eeuw liet de stad Amsterdam o. a. eene menigte uitgewekene Waldenzen naar Amerika overbrengen.

De Duitsche landverhuizingen waren meer het gevolg van de oorlo-

en Staat beide, het eerst te prediken. Verre is het er evenwel van verwijderd dat die beginselen in America van den beginne af reeds gehuldigd waren.

In die gedeelten waar het Puritanisme de overhand had, ging het staatsbestuur veeleer onder theocratischen invloed gebukt.

Harde wetten ¹⁾ tegen andersdenkenden heerschten op vele plaatsen. De schending van den Sabbath werd als een der voornaamste misdrijven beschouwd, het niet geregeld bijwonen der godsdienstige bijeenkomsten werd gestraft met eene boete van eenige stuivers of van een pond tabak. Reeds vroegtijdig verhieven zich stemmen hiertegen. De beroemdste van alle tegenstanders was Roger Williams. Deze merkwaardige man, Engelschman van geboorte wegens Puritanisme van den geestelijken stand ontzet, kwam in 1631 in Boston aan en verhief er krachtig zijne stem tegen de onverdraagzaamheid. „Gij sluit allen die niet leden der heerschende kerk zijn van de burgerlijke ambten uit,” zeide hij onder anderen, ²⁾ „gij kunt dan even goed bepalen dat men, om als geneesheer of loods of iets dergelijks te worden toegelaten, eerst bewijzen moet, ervaren in de Godgeleerdheid te zijn.”

gen van Lodewijk XIV, zooals, bij voorbeeld, de verwoesting van de Pfaltz, dan van godsdienstige vervolgingen.

REV. R. BAIRD (vertaald door L. BURNIER) — *de la Religion aux Etats unis de l'Amérique.*

1) B. v. eene wet van 1657, waarbij de Quakers bedröigd werden met doorboring van de tong en afsnijden van de ooren. BANCROFT, *History of the United States*, London 1854, I, 339.

2) BANCROFT, I, 278 en vlg.

Zulke taal kon de overheid van Massachusetts moeilijk gedoogen. Zij verjoeg Roger Williams uit de kolonie. Hij week naar de kolonie Providence, den tegenwoordigen staat Rhode Island, waar hij zijne beginselen van verdraagzaamheid en gewetensvrijheid in de wetten deed opnemen.

De beroemde William Penn, de stichter en wetgever van Pennsylvanië deed diezelfde beginselen ook in die kolonie heerschen. In het overige Amerika bleef tot de revolutie de kerk van Engeland de heerschende.

Toen de vrijheid verkregen was en het eerste Congres, onder voorzitterschap van Washington, de grondwet voor den Statenbond ontwierp, zweeg dit staatsstuk van kerk en godsdienst en liet die zaken aan de Staten zelve over om te regelen, zooals zij dat verlangden.

In de verschillende Staten verhoeven zich reeds spoedig stemmen tegen de staatskerken. Den eersten stoot gaven ook hier, zooals natuurlijk was, de Dissenters, die, tot nu toe, verdrukt en ten achter staande, de bevrijding van de Engelsche overheersching te baat namen om ook bevrijd te worden van de verdrukking der Engelsche kerk. Virginië gaf het voorbeeld. De scheiding werd daar niet verkregen dan na een' heftigen strijd tusschen de Presbyterianen, Baptisten, Quakers enz., aan de eene en de aanhangers der Episcopale kerk aan de andere zijde. Jefferson was de groote man, die het pleit voldong. Zijne verdraagzaamheidswet, in 1785 door de regering van Virginië goedgekeurd, blijft een der merkwaardigste gedenkteekenen in de staatsgeschiedenis

van Amerika in het bijzonder en in de geschiedenis der verhouding van Staat en Kerk in het algemeen. Met haar opende zich voor de Vereenigde Staten, die de eene voor, de andere na, het stelsel van Jefferson aannamen, een tijdperk van vrijheid en rust, van bloei voor de verschillende kerkgenootschappen en voor den Staat tevens. 1)

Terwijl de jonge republiek zich aldus beijverde de banden die Kerk en Staat vereenigd hadden los te maken, was de oude wereld, niettegenstaande het zuiveringsproces der Fransche revolutie, nog te veel van den ouden zuurdeesem doortrokken om het schoone voorbeeld van Amerika te volgen. Wel werden de pogingen der clericalen, de Bonald en zijne volgelingen, om onder de Restauratie den troon en het altaar onafscheidelijk te verbinden door de omwenteling van 1830 verijdeld, maar ook de Juli-regering liet een' staatsgodsdienst bestaan.

De stappen in Engeland gedaan, zooals de Emancipatie-bill, de toelating der Israëliten tot staatsbetrokkingen en andere, waren transacties met een stelsel dat dagelijks uiteenvalt; maar dat men nog niet geheel wil opgeven.

1) Tous attribuaient principalement à la complète séparation de l'Eglise et de l'Etat l'empire paisible que la religion exerce en leur pays. Je ne crains pas d'affirmer que pendant mon séjour en Amérique je n'ai pas rencontré un seul homme, prêtre ou laïque qui ne soit tombé d'accord sur ce point. AL. DE TOCQUEVILLE, *de la démocratie en Amérique*, t. III.

LABOULAYE geeft in *Paris en Amérique*, Ch. 17, 18 en 19, eene prachtige beschrijving van den kerkelijken toestand van Amerika.

De Zwitsersche Godsdiensttwisten, de maatregelen in ons vaderland tegen de afgescheidenen, de handelingen van het Spaansche Gouvernement tegen de Protestanten, gaven nog in de laatste tijden de treurige bewijzen tot welke gevolgen de vereeniging van Kerk en Staat leidt. Het schijnt dan ook dat de tot stand koming der volkomene scheiding niet verre meer is. Het aantal dergenen die haar begeeren en verlangen wordt dagelijks grooter. Meer en meer heeft men leeren inzien dat uit de vereeniging niet dan rampen geboren worden en voor Staat en voor Kerk.

Voor den Staat zijn geene bemoeijingen meer bezwaarend, dan die welke hem in betrekking brengen met de innerlijke overtuiging en het geweten der onderdanen. Behalve de verhouding tot de Kerk is ook de onderwijzquestie hiervan een bewijs. Zou niet juist het bezwarende dier bemoeijingen hierin gelegen zijn dat zij onnatuurlijk zijn, dat zij zich met de ware begrippen omtrent de bestemming van den Staat niet laten vereenigen? — Door den Staat van die onnatuurlijke banden te bevrijden, zal men hem terug brengen binnen den kring waarin hij zich moet bewegen, en dan ook met meer vrucht zal kunnen bewegen.

De bewering dat men den Staat, door hem geheel van de Kerk los te maken, verlaagt, dat men hem zoodoende tot l'état athée van Robespierre zou doen zinken, berust op het verkeerde begrip van den Staat. De Staat is als men het zoo wil athée, dat is te zeggen, wel niet ongodsdienstig maar godsdienstloos. Hij is dat, omdat godsdienstige bemoeijingen buiten zijnen werkkring lig-

gen, even goed als men b. v. van de Ned. Rhijn-Spoorweg Maatschappij of van de Kanaal-Maatschappij zou kunnen zeggen dat zij ongodsdienstige vereenigingen zijn, omdat zij voor hare aandeelhouders en beambten geen bepaalde godsdienst voorschrijven en zich niet met godsdienstzaken afgeven. ¹⁾

1) We think that government like any other contrivance of human wisdom from the highest to the lowest is likely to answer its main end best when it is constructed with a single view to that end. — A blade which is designed both to shave and to carve will certainly not shave so well as a razor or carve so well as a carving knife. An academy of painting which should also be a bank would in all probability exhibit very bad pictures and discount very bad bills. A gas company, which should also be an infant-school-society would, we apprehend, light the streets ill and teach the children ill. On this principle we think that government should be organised solely with a view to its main end and that no part of its efficiency for that end should be sacrificed in order to promote any other end however excellent.

Government is not an institution for the propagation of religion any more than st. George's Hospital is an institution for the propagation of religion, and the most absurd and pernicious consequences would follow if Government should pursue, as its primary end, that which can never be more than its secondary end. MACAULAY, *Critical and Historical Essays*. Tauchn., Ed. III, p. 313.

Op dezelfde wijze drukte zich *Nothomb* uit in het Nationaal Congres te Brussel in 1830.

La loi civile et la loi religieuse sont distinctes, l'une ne domine pas l'autre, chacune a son domaine sa sphère d'action. M. Defacqz a franchement déclaré qu'il veut que la loi civile exerce la suprématie, il pose nettement le principe qui lui sert de point de départ. Nous adoptons un principe tout opposé: nous dénonçons toute suprématie à la loi civile nous voulons qu'elle se déclare incompétente dans les affaires religieuses. Il n'y a pas plus de rapport entre l'Etat et la Religion qu'entre l'Etat et la géométrie. JUSTE, *Histoire du Congrès national de Belgique*, I, p. 347.

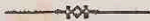
Een zeker toezicht moet de Staat altijd blijven houden op de kerkgenootschappen even als hij dat op alle genootschappen heeft, maar dat toezicht grondt zich niet op een jus circa sacra; maar op de verplichting van den Staat om te waken voor orde en veiligheid.

Ook voor de Kerk kan scheiding niet dan gunstig werken. Alleen wie vrij is kan zich ontwikkelen zooals hij wil. Zonder volkomen vrijheid is ook volkomen ontwikkeling ondenkbaar. Zoowel bescherming als verdrukking — het eerste welligt nog meer dan het laatste — schaden aan de vrijheid en bijgevolg aan de ontwikkeling der Kerk.

Het voorbeeld van Amerika is trouwens daar om te bewijzen dat het godsdienstig leven door de scheiding niets lijdt. Waar de Kerk vrij is, daar kan zij zich zelve regeren, daar kan zij hare leden ziften; waar zij door de leden en niet door den Staat bezoldigd wordt, daar verdwijnt de laatste schaduw van gewetensdwang.

Wie zich niet met hare leer kan vereenigen, verlaat haar en draagt niet meer in hare behoeften bij.

De scheiding is voor de Kerk van even dringend, zoo niet dringender belang, dan voor den Staat; zij is, om met de woorden van Vinct te spreken, aan wiens goede gezindheid jegens de Kerk men zeker niet zal twijfelen, *point pour nous comme pour plusieurs de ceux qui la désirent une question de convenance de perfection et d'époque; mais la vérité absolue, le droit, le devoir, la nécessité.*

HOOFDSTUK I.

De Hervorming had in Nederland reeds bij haar eerste optreden met grootere moeilijkheden dan elders te kampen. — Karel V kende zijne Nederlandsche onderdanen te wel om niet te weten dat het gevoel van vrijheid en onafhankelijkheid bij hen meer ontwikkeld was dan bij hunne hoogduitsche naburen. De afpersing van het Groot Privilegie aan zijne grootmoeder en de behandeling van Maximiliaan door de Bruggenaren waren bij hem nog niet vergeten.

In gewesten, die reeds zoo gestemd waren, kon het niet anders of de nieuwe godsdienst moest grooten aanhang vinden, en zoo zij zich eens vestigde, den vrijheidszin bij het volk nog meer aanwakkeren. Van daar dat veel strenger dan in Duitschland, bij ons tegen de kettersche secte werd gehandeld en alle pogingen in het werk werden gesteld om de nieuwe beweging in den rook der brandstapels te verstikken.

Philips II trad geheel in de voetstappen van zijnen vader; onder hem begonnen de eerste muiterijen die welhaast oproeren werden om in een' algemeenen opstand te eindigen. Vrijheid van godsdienst was het hoofddoel waarmede het verzet begon.

De hervorming was hier uit Duitschland het eerst ingevoerd; de eerste Hervormden waren Lutheranen; later vonden de leerstellingen van Zwingli meer aanhangers, terwijl eindelijk het Calvinistische geloof het algemeene werd. De reden hiervan zal voornamelijk te zoeken zijn in de groote menigte Walen en Franschen, die meest allen volgelingen der Geneefsche hervorming, in de Nederlanden, eene veilige schuilplaats vonden. De belijdenis van den Waalschen predikant Guido de Brez, ¹⁾ in de Nederlanden vrij algemeen aangenomen, was Calvinistisch, tot haar traden evenwel vele Lutheranen toe, vooral zij, die de meer gematigde gevoelens van Melancton aanhingen.

De eerste kerkorde werd opgemaakt te midden der verdrukking op eene synode te Wezel ²⁾. Zij ging,

1) Te vinden bij THUISIUS, *Corpus Doctrinae*, 1615, p. 57. Zij werd het eerst aangenomen in 1563 op de Synode te Armentiers. KIST, *Archief*, IX, 315. Art. 36 handelt van de Politische overheid. Wij gelooven dat de goede God koningen en Prinsen heeft ingesteld. Ende haar ampt is niet alleen acht te nemen en te waken over de Politie, maar oock de hant te houden aan het heilige Ministerium, om te weeren ende af te doen alle afgoderye ende valsche godsdienst, om het rijke des Antichrist te verbreken ende het Koninkrijcke JESU CHRISTI te vorderen, 't woort des Evangelii overal te doen predicken, opdat God van een ieghelyck ghebeurt ende ghedient werde ghelijck hij in zijn woort ghebiedt.

2) *Acta Synodi tot Wesel*, bij ENS, *Kort Historisch bericht van de Publieke Schriften, rakende de leer en dienst der Nederduitsche Kerk*. Om deze onwettelikheden (kuijerijen bij het beroepen der predikanten) was voorwaar te wenschen, dat de Godtvruchtighe overheden geliefden onderling de handt ende hulpe te bieden den ouderlingen in haar rijp oordeel ende voorsigtige verkiesinge, want een sulke wijze soude al het goetduncken des volks onbeschroomt ende veyliglijk konden gerusten

zooals uit den aard der zaken ook moeilijk anders kon, van het beginsel uit dat de Kerk zich zelve reglementeren kon, zooals zij wilde; doch als een pium votum werd reeds het gezach der wereldlijke macht in kerkelijke zaken verlangd.

Na de zegepraal der omwenteling in Holland en Zeeland, ten gevolge van den stoutmoedige Coup de main der Watergeuzen in 1572, trokken de Gereformeerden van de omstandigheden partij om aan hunne kerk de hoogste plaats te verzekeren in het nieuwe staatsgebouw.

Toen in 1575 de provincien van Holland en Zeeland zich vereenigden en den Prins van Oranje andermaal het hoogste gezach werd opgedragen, luidde een der artikelen, dat de Prins zoude doen surcheren en ophouden de Roomsche religie. Willem I zijne tijdgenooten in zoovele opzichten vooruit en nog te midden der beroeringen en godsdiensttwisten de begrippen van ware verdraagzaamheid toegedaan, kon zich hiermede niet vereenigen. ¹⁾ Op zijn uitdrukkelijk verlangen werd de bedoelde zinsnede aldus veranderd, dat hij zou doen „surcheren de religien den Evangelio contrariërende.” ²⁾

op derselver samengevoegde gesag, 't welk dewijl dat nauwelijk schijnt gehoopt te kunnen worden enz..... *Acta c. II, art. 8.*

1) MOTLEY, IV (BERTON'S ed. 295).

2) V. D. KEMP, *De eer der Hervormde kerk gehandhaafd*, I, pag. 176, meent dat het doel van den Prins van Oranje was om aldus alleen de zuivere Gereformeerde Religie te handhaven en niet alleen de Roomschen, maar ook de Lutheranen en Menmoniten te weeran.

Ik ben het volkomen eens met Mr. A. J. VAN BRECK CALKORN, *Ob-*

Door zulke onbepaalde uitdrukkingen meende de Prins de deur te hebben geopend voor de grootst mogelijke verdraagzaamheid.

Toen Holland en Zeeland zich in het volgende jaar nog nader verbonden, werd in de achttien artikelen waaraan de Prins zich te houden had, hetzelfde bepaald. 1)

Bij de pacificatie van Gent in datzelfde jaar, werd de Roomsche-Katholieke godsdienst, behalve in de gewesten Holland en Zeeland, voorloopig gehandhaafd.

De placcaaten van Karel V werden voorloopig opgeschort. Oogluikend werden ook in de overige provinciën de godsdienstige zamenkomsten geduld. 2) Doch het vermenigvuldigen der Gereformeerden door het ge-

servationes aliquot juris Publici sacri, dat dit de bedoeling van den Prins niet was. Hij heeft later zelf de Mennoniten verdedigd. Zie zijn brief aan den Magistraat van Middelburg in 1578, bij BOB, XII, p. 993. GROEN VAN PRINSTERER, *Archives*, VII, 134.

Hij schrijft hierin, dat hem dacht „dat sijnluide seer groot ongelijk hadden deselve niet te laten in vrede en stillichheid naar 't gemoet haerder consciëntien.” De verdraagzaamheid van den Prins blijkt ook uit zijne handelwijze met betrekking tot den eed dien men den Roomschen wilde opleggen. WAGENAAR, VII: 118, en zijne bemoeiingen voor den Godsdienstvrede. *Archives*, VI, 38 en volg. DATHENUS zeide dan ook van den Prins „dat hij geen God noch religie had.” *Archives*, VI: 391.

1) WILTENS, *Kerk. Placcaatboek*, I, 1.

2) WAGENAAR, VII: 117, MOTLEY, IV, p. 321, tolerated in secret. Dat de Gereformeerden evenwel niet met zeer veel heuschheid behandeld werden, blijkt onder anderen daaruit, dat in 1577, dus kort na de Pacificatie van Gend, zekere JAN CLINCKE gegeesseld werd en vervolgens voor 50 jaren uit de stad gebannen, omdat hij zijn hoed

heele land, deed den Prins op nieuwe maatregelen en stappen in hun voordeel bedacht zijn.

Hij stelde den zoogenoemden godsdienstvrede voor. Hoezeer die maatregel ook van voorzichtige staatkunde en Christelijke verdraagzaamheid getuigde, hij viel bij de algemeene verbittering en de spanning der gemoederen in den smaak der Roomschen even weinig als in dien der Onroomschen.

Belangrijk voor de kennis der gevoelens van de Hervormde Godgelcerden uit dien tijd, betreffende de vrijheid aan andersdenkenden te verleen, zijn de verschillende adviezen van vreemde en inlandsche Leiders der Reformatie, betreffende dezen godsdienstvrede aan Graaf Jan van Nassau, stadhouder van Gelderland ingeleverd. Men kan daaruit de verdraagzaamheid der Gereformcerden van dien tijd beoordeelen.

Reeds Jan van Nassau, zelf ijverig Calvinist, vond dien godsdienstvrede meer eene tijdelijke transactie dan een' maatregel voor de toekomst. Het was, volgens hem, wel de plicht van de overheid om tegen alle verkeerde godsdienst te waken, maar om dien plicht te vervullen, haperde het voorloopig aan de noodige macht.¹⁾

Onder de antwoorden zijn er hoogst merkwaardige.

had opgehouden bij het voorbijgaan eener processie. Zie de *Vlaemsche Chronijke* van DE KEMPENABERE, uitgegeven door BLOMMAERT, Gent 1838, p. 181 en vlg.

1) Zie den brief van JAN VAN NASSAU, bij GERDES, *Scriptum Ant.* I, 107, en *Archives*, VII, 135.

Quod etiamsi magistratus omnis teneatur et obligatus sit idolatriam omnem penitus extirpare.

De Emdensche godgeleerden ¹⁾ raadden verdraagzaamheid aan; ²⁾ zoo ook van wien men het niet zou verwachten, Theodorus de Beza en met hem de Geneefsche predikanten, hoewel meer uit een utiliteits standpunt ³⁾, dan uit ware verdraagzaamheid; maar vooral merkwaardig was het antwoord van Olevianus: ⁴⁾ „zoo de overheid de godsdienst wil beschermen, schrijft hij, dan was er nog wel iets beters te doen dan andersdenkenden te vervolgen.” ⁵⁾

Er kwamen evenwel te Arnhem, in het kabinet van den Graaf, ook geheel andere antwoorden in.

1) Het schijnt dat de heer GROEN VAN PRINSTERER dit Emdensche antwoord bij GERDES, I, p. 111, beschouwt als het antwoord van MARNIX VAN ST. ALDEGONDE. *Archives*, VII, 134.

2) *Quamquam ne hoc est quisquam qui non fateatur per vim ac tumultum neque idolatriam abrogari neque veram religionem constitui.* GERDES, I, 117.

3) *Optandum quidem esse ut superiores magistratus hoc intelligant et re ipsa praestent, sed ad hoc non posse vi ne ab inferioribus quidem magistratibus nedum a privatis cogi: ac proinde cum longe aliud sit pati ut falsa religio vel introducatur vel aliquatenus subingressa fovatur, quam communi omnium consensu tot saeculis receptam salvo interim Religionis exercitium invito tolerare non posse inferiores magistratus ea in re falsae religionis fautores vel instauratores haberi.* *Arch.* VII, 253.

4) *Arch.* VII, 135. GERDES, II, 329, schrijft dit antwoord toe aan VILLERS en TAFFIN.

5) *Nec ecclesia armis constituitur nec veritas vi corporali propagatur. Itaque si Magistratus coetum ecclesiae augere et veram religionem propagare volet non tam in oppressionem alterius partis, quam in id incumbere atque elaborare debet ut ministerium, praedicationis Verbi Dei recte sit constitutum.* — GERDES, II, 331.

Zoo schreef zekere Jan Schuurman, ¹⁾ dat men het voorbeeld van Engeland moest volgen, waar men huiszoekingen hield en hen, die de Gereformeerde godsdienstoefeningen niet bijwoonden, straffe. Karel Gallus ²⁾ (de Haan) liet zich in denzelfden zin uit, zoo ook Willem Feuguraeus, ³⁾ beide professoren aan de Leidsche Hoogeschool. ⁴⁾

Waar de eerste Godgeleerden van hunnen tijd zóó over de vrijheid van geweten dachten, kan men licht begrijpen hoe verdraagzaam de minder ontwikkelden en de smalle gemeente waren. Een Willem van Oranje moge zelfs toen nog eene volkomene vrijheid van godsdienst en gelijkheid van alle secten, als ideaal, voor ooggen hebben gehad, de omstandigheden en de geest der tijden, maakten dat ideaal onuitvoerbaar.

Toen het in 1579 meer en meer duidelijk begon te worden, dat er op de Zuidelijke gewesten niet veel meer te rekenen viel, begrepen de Noordelijke dat hun belang het mede bracht, zich hechter onderling te verbinden.

De Unie van Utrecht kwam tot stand.

In dit belangrijk verbond, waarvan de artikelen de Grondwet der Vereenigde Nederlanden geworden zijn,

1) *Archives*, VII, 136. Hij schrijft onder anderen: *ad vitam fidei nempe auditum pure Evangelii usumque sacramentorum legitimum cogi omnes subditi possunt et debent.*

2) *Archives*, VII, 137.

3) GERDES, II, 432, dat Feuguraeus schrijver was, is slechts een gissing van GERDES.

4) GALLUS (DE HAAN) werd eerst in 1587 professor te Leiden. SIEGENBERK, *Gesch. der Leidsche Hoogeschool*. Toevoegsels, II, pag. 71.

werd aangaande de Godsdienst bepaald, dat Holland en Zeeland dit punt zouden kunnen regelen, zoo als zij wilden; doch dat in de overige provincien de godsdienstvrede zou worden ingevoerd.

Deze bepaling is vervat in het 13^e artikel der Unie.¹⁾ In dit artikel werden twee beginselen gehuldigd; vooreerst bleef de wetgevende macht in godsdienstzaken bij iedere provincie afzonderlijk en niet bij de Unie. De Staten van elk gewest konden de kerkelijke zaken dus regelen, zonder daaromtrent in overleg te treden met de andere provinciën.²⁾

Verder verbonden zij zich, om gewetensdwang overal te weren. Niemand zou vervolgd mogen worden om zijne godsdienst en ieder zou in de uitoefening zijner religie vrij blijven.

Wij kunnen dit artikel niet anders dan als een ~~libe~~ C

1) Art. XIII. Ende soo veel 't poinet van de Religie aengact, sullen hem die van Holland en Zeeland draghen na haarliedcr goetduncken, ende d'andere provincien van deser Unie, sullen hem mogen reguleren nae inhoudt van de Religions vrede bij de Eertshertoge MATTHIAS, Gouverneur ende Capiteyn Ghenerael van dese landen met die van sijnen Rade, bij Advis van de Generale Staten alrede gheconcipeerd ofte daerinne generalick ofte particulierlyck alsulcke ordre stellen als sij tot rust ende welvaert van de Provincien, Steden ende particulier Leden van dien ende conservatie van een ygelyck Geestelick ende weere-lick sijn goet ende gerechticheit dienlick vinden sullen, sonder dat hem hierinne bij eenighe andere provincien cenich hynder ofte belet gedaen zal moghen worden, mits dat een yder particulier in sijn Religie vrij sal mogen blijven, ende dat men niemand ter cause van de Religie zal mogen achterhaelen ofte ondersoecken, volghende die voorz. Pacificatie tot Ghent ghemackt.

2) F. PAULES, *Verklaring der Unie van Utrecht*, II, p. 237.

liberalen, en met de regelen eener gezonde en voor dien tijd passende staatkunde, overeenkomenden maatregel, hoog roemen.

Het is waar, bij de vele aanhangers die de oude Leer nog in de Nederlanden had, zou men misschien denken dat eer diplomatische sluwheid, met het doel om de Roomschen niet geheel en al van de zaak der vrijheid af te trekken, dan ware verdraagzaamheid bij het stellen van dit artikel voorzat. Zonder twijfel zullen die overwegingen bij de Utrechtsche onderhandelaars wel eenig gewicht in de schaal hebben gelegd. Maar niettemin moeten wij de lofspraak die Pieter Paulus ¹⁾ dit artikel toebrengt volkomen beamen en beschouwen het als een schoon gedenkteeken voor de waarlijk liberale denkwijze der staatslieden van 1579, vooral als wij haar vergelijken, niet alleen met die der Roomsche kerk, die haren banvloek tegen de kettters, dagelijks hernieuwde, maar zelfs met die van andere Hervormden uit dien tijd onder welke bijvoorbeeld de Luthersche August, Keurvorst van Saksen, de Calvinisten in zijne landen met geweld vervolgde en verjoeg. ²⁾

1) P. PAULUS, II, p. 231. Indien er een artikel in onze Unie gevonden wordt, waardoor de nakomelingen dankbaarheid aan de stigters derzelve verschuldigd is, als waarbij tegen geweld en inquisitie in 't stuk van den Godsdienst zoo wijslijk gewaakt wordt en waarop tot hiertoe de zuil van onze godsdienstige vrijheid gerust heeft, is 't voorzeker dit artikel.

Mr. G. A. DE MEESTER, *het dertiende Artikel der Unie van Utrecht*. NIJHOFF, *Bijdragen*, 9e dl. p. 213.

2) *Archives*, V, 342. Aux disputes succédaient les persécutions et

Nog duidelijker omschreven de Staten hun gevoelen door eene amptiatie op het dertiende artikel van 10 februarij 1579 ¹⁾ waarbij zij verklaarden dat het hunne bedoeling was dat ook die gewesten toegang tot de Unie hadden, die nog zuiver Catholijk waren.

Bij de artikelen die de voorwaarden nitmaakten op welke de Staten Anjou het gezach opdroegen, werd dan ook bepaald, ²⁾ dat hij met betrekking tot de godsdienst het bestaande zoude handhaven en overigens zich zoude houden aan hetgeen iedere provincie in het bizonder wilde bepalen. Van eenen heerschen-

—
 fut en 1575 le cas en Saxe. Graaf Jan van Nassau schrijft in April 1576, uit Heidelberg aan zijn' broeder Willem van Oranje, dat de Calvinisten «je lenger je mehr verhasst ja alm vielen orth gar verjagt und nicht mehr geduldet werden,» en verder «und ist fürwahr ein solch verbitterung und unbescheidenheit unter den Theologen, so sich Evangelisch oder der aug-purgischen Confession rhümen das es zu erbarmen und nicht zu glauben ist.»

1) Dat naerdien eenigen zwarigheid schenen te maken omtrent 't verstand van 't dertiende artikel der Utrechtsche Unie, alsof deszelfs meening was niemant in die Unie te ontvangen, als diegenen, welken den Religionsvrede of ten minste die beide religiën de Roomsche-katholijke en Gereformeerde zouden toelaten, die voorsz. Provincien, welke over de Unie gestaan en dezelve gesloten hebben om alle misverstand weg te nemen, bij desen wel hebben willen verklaren hare meening niet geweest te zijn, noch alsnog te wezen eenige steden of Provincien, die zich aan de voorszogde Roomsche Religie alleen willen houden, en al ware 't getal zoo groot niet is, dat zij uit hoofde van der Religionsvrede de oefening van den Gereformeerden godsdienst zouden mogen genieten uit dese Unie uit te sluiten, nemaal dat zij bereid zijn alsulke steden en Provincien, die zig alleen aan de Roomsche Religie zullen willen houden in deze Unie te ontvangen.

2) БОЕ, XVII.

den godsdienst is, ziet men, tot nu toe, noch geene sprake.

Dit punt werd het eerst besproken in het jaar 1583. De Algemeene Staten, toen te Utrecht ¹⁾ vergaderd stelden voor om het dertiende artikel in dier voege te wijzigen, dat alle provinciën gehouden zouden zijn de Hervormde godsdienst te handhaven en daarvan niet af te wijken zonder algemeene bewilliging.

Dat dit voorstel daarna tot een wettig besluit zou zijn geworden, werd nog in de vorige eeuw door velen geloofd. Wagenaar ²⁾ heeft het nog verhaald in zijne geschiedenis, schoon hij later tot andere gedachten schijnt te zijn gekomen.

De Engelsche gezant Dudley Carleton ³⁾ door den

1) P. PAULUS, II, 235, de noot. Volgens HOOFF te Middelburg.

2) Vergelijk WAGEN. VII, p. 503, met XII, p. 162. X, 177.

3) Zijne *oratie tot wechneming van de droeve oneenichheden in de kerken ontstaen*, den 17en Oct. 1617 in de Statenvergadering te 's Hage uitgesproken.

Aengaende de provinciën wil ik niet curieus zijn in aliena republica om te oordeelen hoeveel elke provincie in 't particulier in ghelijcke deelen gelegentheyt het pyblycke schuldig is op te dragen. Maar terwijl men in dit stuck disputeert van het recht der opperste macht, die elke provinciën in 't bijzonder heeft, zoo en moet men niet vergeeten het ciment daarmede sij in een lichaem aan malkanderen verknocht zijn, welke is de Unie van Utrecht, gefundeert op de Religie. En hoewel men uit secker artikel der Unie een uytvlucht wil nemen, dat elke provincie haere macht bijzonderlijk heeft in 't stuck van de Religie, so moet men dat recht verstaen tot handhavinge namelijk der suyvere ende oprechte Religie ende niet tot authorisatie van nieuwichheden, ende voornamentlijk in deze Provincie, daarin wij tegenwoordig zijn, ten aensien van weleke te presumeren is dat desen ar-

waanwijzen Jacob II gelast om de zaak der Synode bij de gewesten aan te preeken scheen er echter reeds in 1617 niet mede aan te durven komen. Hugo de Groot heeft duidelijk aangetoond wat er van de zaak was. ¹⁾ Trig-

tyckel daerin ghestelt is geweest om te moghen de Gereformeerde in hare suyverheit handhaven, sonder verclaert te zijn na den wille van andere provincien, de welcke in die tijdt noch niet en waren gebrocht tot zoodanighe Unie in de kercke, die zij tegenwoordich genieten.

CARLETON zou dit, zooals P. PAULUS het te regt noemt, armlhartige argument niet gebruikt hebben, zoo het voorstel van 1583 inderdaad ware aangenomen.

Men zal misschien beweren, dat hij als vroomdoling (niet curicus in aliena republica te oordeelen) de zaken niet juist wist, maar hij word in deze geheele zaak als eene machine de guerre gebruikt door de Staten der vier, voor de Sinode gestemde, gewesten (Gelderland, Zeeland, Friesland en Groningen). WAG. X, p. 180.

In het antwoord der Staten aan CARLETON werd het evenmin vermeld, UYTENBOGAERD, *Kerk. Gesch.*, 831.

JACOBUS TAURINUS, die tegen de rede van CARLETON geschreven heeft, *„Weechschaal, om in billijckheit en recht te overwegen”* enz. zonder zijn naam uitgekomen en door de Staten bij Placcaat van 16 December 1617 als een diffamatoir boekske „strengelijck verboden,” haalt als bewijs aan dat de Luthersche godsdienst in Leyden, Gouda en andere steden openbaar werd uitgeoefend. Hij zegt verder: Sou men wel over een douzijn jaren ghedroomt hebben, dat men soude voorgheven dat de Provincie gheen macht en hebben elck bij haer selven op 't stuck van Religie sulcken ordre te stellen als sij sullen goetvinden? maar dat dat staen soude ter dispositie van de Gheneraliteit, ende dat d'een Provincie d'ander daerin soude moghen de wet stellen?

1) GEOTIUS, *Verantwoording van de wettelijke Regering van Holland*, pag. 18, verhaalt dat de Staten van Holland, op het voorstel eene resolutie hebben genomen: „De andere Provincien hebben hunne resolutiën op dit stuck van tijdt tot tijdt uitgesteld. V. BIJNKERSHOEK, *Questiones juris publici*, II, c. 18. Fuisse suggestum, deliberant ordines foederati num etc. Sed generalem ea in re legem, vel

land die de zaak der Contra-Remonstranten was toegedaan, heeft diens argumenten niet besproken, waarschijnlijk omdat hij niet bij machte was ze te weerleggen. ¹⁾

Het schijnt dat wij ons de zaak in dezer voege moeten voorstellen: de Algemeene Staten, uit Utrecht vertrekkende 15 April 1583 begrepen, dat nu de omstandigheden, wat aangaat de Gereformeerde godsdienst, in de laatste vier jaren zoo zeer veranderd waren, het wellicht wenschelijk zou zijn dat de Algemeene Staten thans besloten en elkander beloofden de Hervormde Godsdienst alleen te handhaven.

De Hollandsche Staten namen hierop eene resolutie, 14 Juni 1583 ²⁾, in dien geest, waarin zij echter de bepaling van het voorstel der Algemeene Staten, dat er niets in deze zaak mocht veranderd worden, zonder toestemming van alle provinciën, natuurlijk niet opnamen. Het zou dwaas zijn geweest zich zelve te binden, zoolang de andere provinciën zich nog in het geheel niet verbonden hadden.

Wat de andere provinciën aangaat, Utrecht schijnt

conventionem inter omnes provincias esse factam nec ipse reperi nec reperit quoque GROTIUS.

Zie ook J. K. VALK, *Verhandeling over het gepretendeerde generaliteitsbesluit van den jare 1583*. Amsterdam 1772.

1) TRIGLANDS *Aanm. op Uyttenbogaard*, p. 964. Mr. A. J. VAN BEECK CALKOEN zegt van hem: "Ceterum laudanda viri prudentia qui alto silentio praetermittit Grotii sibi contraria argumenta quae quidem silere facilius erat quam refutare. *Quaest.* p. 65, de noot.

2) CAU, *Placcaatboek van Holland*, II, 2157. WILTENS, *Kerkelijk Placcaatboek*, I, p. 2.

zich bij het dertiende artikel der Unie te hebben gehouden en uitdrukkelijk verklaard te hebben, daar niet van af te gaan; 1) terwijl volgens de Groot, de andere provinciën het nemen eener resolutie op het concept van Gedeputeerden hebben uitgesteld. Dit concept is in allen gevalle geen algemeene wet geworden en de Provinciën hebben de hun door de Unie verzekerde souvereiniteit in religiezaken behouden.

Groningen alleen moet men in dezen uitzonderen.

Deze provincie heeft wel in 1579 de Unie medege- teekend, doch viel reeds in het volgend jaar af door het verraad van George van Lalaing, graaf van Renneberg, stadhouder der provincie, die, verlokkt door de beloften der Spanjaarden en door zijne liefde tot de Gravin van Megen 2) de staatsche partij verliet en die van den Koning koos.

In 1594 werd Groningen door Prins Maurits heroverd en door het zoogenaamde Tractaat van Reductie weder aan de Unie gebracht. Bij dit Tractaat, 22 Juli 1594 gesloten, werd bepaald dat de Hervormde godsdienst in Groningen en de Ommelanden alleen zou worden

1) P. PAULUS, II, 236, en mitsdien dese verklaringhe van de Staten van Hollandt na rechten denselven niet obligeren, also daar niet op is gecontraheerd.

Het is vreemd dat VYTTENBOGAERD, p. 234, verhaalt dat de Staten van Utrecht het voorstel aannamen, maar het zeer liberaal ten uitvoer brachten, zoo zelfs, dat zij H. DUISHUIS, die in de Jacobiekerk eene leer verkondigde, die in vele punten van de streng Hervormde leer afweek, rustig zijnen gang lieten gaan.

2) MOTLEY, p. 405, zij was de weduwe van BARLAYMONT.

„geexerceerd,” doch dat niemand wegens zijn geloof zou vervolgd worden. ¹⁾

Ondertusschen zoo al niet jure, facto zal men kunnen aannemen dat sedert 1583 de Hervormde godsdienst de heerschende is geworden. ²⁾ Van dien tijd af werden ook de niet-Hervormden uit publieke betrekkingen geweerd ³⁾ en placcaten tegen andersdenkenden van tijd tot tijd uitgevaardigd.

Reeds in 1581 ⁴⁾ was een placcaat door Willem van Oranje uitgevaardigd tegen de Roomschen, waarbij hun het vergaderen verboden werd, alsmede aan monniken, nonnen, en dergelijke personen gelast werd zich niet dan in wereldlijke kleeding op straat te vertoonen.

Deze placcaten zijn vervolgens bij verschillende gelegenheden uitgebreid en vernieuwd, bezoeken van Roomsche Universiteiten, bedevaarten naar plaatsen waar beroemde relieken bewaard werden en dergelijke — zooals men het uitdrukte, Papistische superstitiën — werden verboden.

1) Verg. WICHERS, *Verklaring van het tractaat van de Reductie der stad Groningen*. Groningen 1794. Zie *Groot Placcaatboek*, I, 35. Groningen is de eenige provincie die op deze wijze jure postliminii hare rechten terugkreeg; Drenthe dat ook de Unie geteekend had, maar later weder door de Spanjaarden veroverd is, heeft nooit stem in de algemeene Staten gehad. Erger nog is het de steden Venlo, Breda, enz. gegaan. Zij hadden ook de Unie geteekend, maar zijn na hunne herovering, als wingewesten beschouwd geworden.

2) YPRY en DERMOUT, I, p. 257.

3) Bij Placcaat van 12 Maart 1591 werd den Roomschen verboden als advocaten te practiseren.

4) Dit was evenwel niet het eerste placcaat van dien aard, zoo als uit de woorden zelve blijkt. WILTENS, I, 515.

Wat de Doopsgezinden, Lutheranen en andere Hervormde sekten aangaat, zij werden geduld, meer niet; wij komen evenwel later op hen terug.

Wij spraken reeds met een enkel woord van de kerkorde door de Synode van Wezel opgemaakt. Eene tweede kerkorde werd opgemaakt te Emden in 1571. ¹⁾ Het was toen evenwel nog de vraag of er wel ooit in Nederland spraak zou kunnen zijn van het invoeren van eenige kerkorde. Nadat de zaken een beteren keer genomen hadden werd in 1574 de eerste Synode op eigen grond gehouden, te Dordrecht, ²⁾ alwaar andermaal eene kerkorde werd vastgesteld. ³⁾

Deze drie eerste kerkorden kwam tot stand zonder eenige inmenging van den Staat. Eerst na het besluit van 1576 hierboven vermeld, werd aan den Prins van Oranje last gegeven de noodige kerkelijke wetten te maken. Van dit oogenblik af ontbrandde de strijd.

De strenge Calvinisten vormden de kerkelijke partij, die de Kerk geheel buiten de overheid wilde houden, terwijl daarentegen de staatspartij, meer naar Zwingli's leer overhellende, het hoogste gezach in kerkelijke zaken voor den Staat wilde hebben. Wij zien hier weder

1) Te vinden in de *Kerckenordeninghen der Ghereformeerde Nederlandsche kerken*. Delft 1612.

2) YPEY en DERMOU, I, 338; ROUJAARDS, *De Staats-kerkorde van 1583*, *Archief v. K. Gesch.* d. III. Deze Synode was evenwel niet, zooals de Hoogleraar ROUJAARDS, p. 12, schijnt te meenen eene nationale, maar eene provinciale van Holland en Zeeland.

3) Te vinden in de *Kerckenordeninghen*, p. 13, en bij TRIGLAND, p. 163.

hoe partijen zich wijzigen naar de omstandigheden waarin zij geplaatst zijn. Wat de kerkelijke, dat is de behoudende of orthodoxe partij in 1600 wenschten is thans hare vervulling nabij, het recht dat zij voor de Kerk eischten om zichzelf te regeeren, wordt thans door bijna iedereen toegestemd. Terwijl hunne theologische geloofsbelijdenis, de steile praedestinatieleer van Calvijn van lieverlede door de Kerk verworpen is, is hunne politieke geloofsbelijdenis, zelfstandigheid der Kerk zonder inmenging van den Staat, die der meeste verlichte en liberale staatslieden dezer eeuw.

De gevoelens daarentegen der liberalen uit dien tijd zijn door het nageslacht verworpen, het droombeeld van Hugo de Groot is niet verwezenlijkt geworden, zoo hij in onze tegenwoordige maatschappij weder optrad, zou men hem voor een reactionair uitkrijten en zijne tegenstanders, een Trigland, een Acronius en hunne volgelingen de reactionairen der 17e eeuw in dit opzigt ten minste als mannen van verlichte beginselen begroeten. ¹⁾ De reden van dit verschijnsel zal wel niet ver te zoeken zijn. De orthodoxen begrepen dat zij om hunne leerstellingen als de algemeene en alleen waarachtige te doen verklaren, hun steun in de kerk zelve moesten zoeken; de liberalen zagen daarentegen zeer wel in dat de Staten,

1) Hetzelfde verschijnsel heeft zich bij ons herhaald met de Afgescheidenen, die ook tegen de macht van den Staat in de kerk te velde zijn getrokken, met name tegen het Reglement van 1816. Wij zijn geen Gereformeerden van 1816, zeiden zij, maar van 1618.

Er zijn niet op dit oogenblik de antirevolutionairen voorstanders van de volkomen scheiding van kerk en staat?

hunne denkwijze genegen, hen tegen de Kerk zouden bijstaan. In één woord, het was meer eene strijd van partijbelang dan van beginselen. Voor beiden was de vraag naar het gezach van den Staat niet de hoofdquaestie maar een ondergeschikt punt. De eene partij greep de overheid als middel aan om te zegevieren of liever om niet overwonnen te worden, de andere wilde de overheid buiten de zaak houden, wier sympathie eer voor hare tegenstanders dan voor haar waren.

Het beginsel van volkomen scheiding van Kerk en Staat, het beginsel van collateraliteit ¹⁾, zooals Uytten-

1) Dat UYTENBOGAERD met zijn denkbeelden van collateraliteit het beginsel van scheiding van kerk en staat in den zin, waarin wij dat tegenwoordig opvatten, zou hebben voorgesteld, willen wij niet beweerden. Het was ook onmogelijk dat iemand in het begin der 17e eeuw, noch geen honderd jaren na de Hervorming zich van die hedendaagsche begrippen een helder denkbeeld kon maken. Wij beweren slechts dat van de drie verschillende stelsels, die hij ontvouwt, dat der collateraliteit er de meeste overeenkomst mede had. De drie stelsels verklaart hij aldus:

Het Roomsche	Collateraliteit	Het zijne
God	God	God en zijn woord
	^	
Paus	Kerkelijke Overheyt.	Overheyt.
Overheid		Kerkelijke

Bij het tweede voegt hij de volgende verklaring.

Dat God twee hoogste machten heeft ingesteld, die collaterael zijn ende neffens malkanderen staen, d' eene omme 't geestelijke ende kerkelijke, dit is de Religie ende Godsdienst te versorghen ende dacrover alleen 't segghen te hebben (namelick de kerk ofte Regierders der kercke des besorghers van 't geestelike de ziel en 't eeuwige leven aangaende); de andere om de politycke civile ofte burgherlijke zaken waer te nemen ende dacrover alleen de hoogste macht ende autoriteyt

boogaerd het noemde, wierpen ook de tegenstanders verre van zich. Zoo gij ons dat toeschrijft, antwoordde Trigland, calumnieert gij ons schandelijk. 1)

Wij willen de geschiedenis van den strijd kortelijk nagaan. De kerkelijke wetten, door den Prins van Oranje ontworpen, werden nooit ingevoerd; de drang der omstandigheden belette zulks. Dit sterkte de kerkelijke partij in hare voornemens. De Nationale Synode van Dordrecht kwam in 1578 te zamen. De dolzinnige Petrus Dathenus, dezelfde die Willem van Oranje voor een godloochenaar uitschold, leidde die bijeenkomst. Ex ungue leonem. De kerkelijke partij voerde er den boventoon.

De kerkorde in die vergadering gemaakt, was geheel in haren geest. De invloed der overheid bij het beroepen der predikanten, werd ten eenenmale geweerd. 2)

te voeren: namelijk de polityque overheit, soo men die noemt, als versorghers van 't vleeschelijke 't ligchaem ende het tijdtlijke aengaende. UYTTEBOGAERD, *Van 't Ampt eener Hoogher Christelicker Overheydt in kerkelicke saecken*, p. 10.

1) TRIGLAND, p. 454. Soodanighe collateraliteyt ontkennen wij vast-uit bij yemant van den Gereformeerden gedreven te zijn of met eenigen schijn in de Ghereformeerde kercken te kunnen worden ghe-toont ende derhalven als hij deselve den Ghereformeerden kercken ende Leeraren toeschrijft, calumnieert hij deselve schandelijk.

2) Art. 4, *Kerckenordeninghen*, p. 31. Ook de predikanten zecht art. 8, die in eenige vorsten ofte andere Heeren Hoven den dienst des woords bedienen, zullen ordentlijk ende wettelijk ghelijc anderen beroepen worden. Zie TRIGLAND, I, 164; UYTTEB. III, 205. BRANDT, *Historie der Refor.* I, 649; BOR, XII, 196.

Deze kerkorde werd dan ook door de Staten nooit goedgekeurd. Zij lieten de kerkelijken voorloopig rustig hunnen gang gaan, het geschikt oogenblik afwachtende om de zaak onder hunne behandeling te nemen. Zij begrepen daarom dat het beter was de predikanten in hun eigen sop te laten gaar koken, en toen zij bij gelegenheid der Synode van 1581 te Middelburg werden uitgenoodigd, om afgevaardigden ¹⁾ tot het bijwonen dier vergadering te zenden, antwoordden zij, liever van die uitnoodiging geen gebruik te zullen maken, onder voorwendsel, dat zij vertrouwden dat al wat verhandeld zou worden wel tot niets anders dan tot Gods eer en tot stichting der Kerk zou strekken. De eigenlijke reden hunner weigering was echter niet ver te zoeken. Zij wilden door hunne tegenwoordigheid niet den schijn geven van goed te keuren wat zij toch later weer zouden veranderen.

De Staten werden evenwel genoopt hunne afwachtende houding voor een oogenblik te laten varen in de zaak van Caspar Koolhaes. Deze Leidsche predikant, voorlooper der Remonstranten, poogde, uit eigen beweging, tegen den zin der kerkelijken, eene verandering in het leven te roepen. Gerugsteund door den Magistraat van Leyden, wist hij in die stad eene soort van kerkelijke revolutie tot stand te brengen, en bewerkte dat er eene verandering in de beroeping van den kerkenraad werd gebracht, waardoor de burgerlijke overheid eenigsinds deel kreeg in de benoeming. Dit verwekte opschudding en oproer. Leyden strekte des-

1) YPEY en DERMOUT, I, p. 341.

tijds tot schuilplaats aan vele uitgewekene Zuid-Nederlanders, die levendiger en opgewondener dan hunne noordelijke broeders,¹⁾ er het hunne rijkelijk toe bijdroegen om de twisten in hevigheid te doen toenemen.

De stedelijke regering ontbond den kerkenraad, benoemde een nieuwen en stelde zich in het bezit van de sleutels der kerkenraadskamer. De afgezette kerkenraad beklagde zich hierop bij den Prins van Oranje.

De Prins was niet alleen een voorstander van verdraagzaamheid, maar ook in zijne godsdienstige gevoelens geen streng Calvinist. Onlangs te Utrecht²⁾ vertoevende, had men hem, tot groote grief der orthodoxen, des Zondags morgens in de Jacobiekerk gezien, onder het gehoor van den predikant Duifhuys, die eveneens van onrechtzinnigheid beschuldigd werd. Bij het uitgaan der kerk had hij zich zelfs uitgelaten: „dat hij nog nooit beter predikatie gehoord had.” — Ondertuschen, wat op dit oogenblik bij hem het zwaarste woog was het behoud der onafhankelijkheid en hij begreep dat onderlinge verdeeldheden de grootste afbreuk zouden doen aan de zaak der vrijheid. Hij verzocht dus de magistraten alles in statu quo te laten, tot het geschikte oogenblik zoude gekomen zijn om in den staat van zaken verandering te brengen.

De onlusten bleven evenwel voortduren. Een Friesch predikant, Ysbrand Balk, van Antwerpen naar Leeuwarden op reis, in het voortzetten zijner reis door de

1) V. BEECK CALKOEN, p. 14, fanatico et turbulento ingenio homines.

2) BRANDT, I, 656.

politieke omstandigheden verhinderd, wist wel eene soort van vergelijk te heffen, maar ook dit bragt de zaak nog niet tot een goed einde.

Het geschil werd, op zijn voorstel aan eene commissie van scheidsregters, uit vier wereldlijke en vier geestelijke personen bestaande, ter beslechting voorgelegd. Deze commissie gelukte het eene transactie tot stand te brengen wat de zaak der kerkenraadsverkiezingen aanging, doch liet ongelukkig het oordeel over de leer, in Koolhaes werken vervat, aan de Synode over.

De Synode van Middelburg in 1581, veroordeelde die leer als onrechtzinnig, ¹⁾ maar Koolhaes weigerde zich aan dit oordeel te onderwerpen. Nu zocht men wederom heul bij de Staten, die eene commissie benoemden om het oordeel der Synode te onderzoeken, bestaande uit afgevaardigden der stad Leiden en uit predikanten. Het oordeel dezer commissie was niet gunstig voor Koolhaes. De Staten namen hierop een besluit dat eene provinciale Synode over Koolhaes zou kunnen beschikken, zoo als zij wilde. Deze Synode te Haarlem bijeengekomen, sprak den ban over hem uit.

Niet algemeen werd dit synodale vonnis goed opgenomen. — Er verscheen een boekje tegen, dat, schoon onder bedekte termen, de zaak sterk afkeurde. ²⁾ De

1) Een der beschuldigingen van onrechtzinnigheid was dat hij leerde dat de kinderen der Turken en Heidenen, in hunne kindscheit stervende, zalig werden. TRIGLAND, 184.

2) *Synodus, van der Conscientien vrijheyt, daarmede die scherpelyc*

schrijver was niemand anders dan de gemoedelijke D. Volkertsoon Coornhert, die ook later in 1588 de gewetensvrijheid roemrijk handhaafde tegen den leidschen Hoogleeraar Justus Lipsius, die zijn „Ure seca” tegen de kettters aan den Staat toeriep. ¹⁾

Al deze beroeringen maakten het dubbel wenschelijk, dat aan den onzekeren toestand een einde werd gemaakt. In de vergadering der Staten van Holland van 1583, was dan ook een der punten van beschrijving het vaststellen eener kerkorde. Een concept was reeds opgemaakt door eene commissie, in het jaar 1582 benoemd, in welke ook Joan van Oldenbarneveld zitting had.

Later werd het door hen ontworpen plan aan het Provinciaal Hof van Holland gezonden om daarover advies uit te brengen. Het advies luidde gunstig ten opzichte van den inhoud, maar men ontraadde de dadelijke uitvoering. Het Hof vond het wenschelijker, dat men wachtte tot er eene algemeene kerkorde zou kunnen worden ingevoerd voor alle vereenigde provinciën, ten minste voor Holland en Zeeland.

is overweghen, in de vergaderinge gehouden Anno 1582 in de stede van Vrijburch, door D. V. COORNHERT.

Zie over dit boekje Dr. J. TEN BRINK, *Dirck Volkertsen, Coornhert en zijne wellevens kunst*, p. 206.

1) LIPSIUS *Politica*, IV, c. 3. Ergo firmiter haec nostra sententia est unam religionem in uno regno servari, etc. van de gene die van die godsdienst afwijken, zegt hij: Clementiae non hic locus. Ure seca ut membrorum potius aliquod quam totum corpus intereat.

Zie over den strijd CH. NISARD, *Le triumpvirat littéraire ou XVIème siècle. Juste Lipse Scaliger, Casaubon*, p. 78.

De Staten besloten overeenkomstig dit advies en de beraamde kerkorde werd voorloopig ter zijde gelegd.¹⁾

Dat deze kerkorde geheel tegen het stelsel der kerkelijken indruischte, zullen wij niet behoeven op te merken. Reeds de considerans bewees dat men uitging van het beginsel dat het gezach in de Kerk aan de burgerlijke overheden toekwam. In de benoeming der predikanten werd groote invloed toegekend aan de plaatselijke besturen, terwijl aan alle predikanten een eed van getrouwheid en gehoorzaamheid aan de wetten en de overheid werd opgelegd, op de wijze van den serment des prêtres door de Assemblée Constituante twee honderd jaren later gedeceeteerd.

Van uitstel kwam afstel; de onderhandelingen over het aanbieden van de grafelijke macht aan den Prins van Oranje deden voorloopig alle andere zaken op den achtergrond treden. De betreurenswaardige gebeurtenis van Juli 1584, die den jongen Staat zijnen krachtigsten steun ontnam, verwekte eene verslagenheid en moedeloosheid, die alle lust tot handelen verlamde. Men dacht niet anders of met het pistoolschot van Balthazar Gerards was de toekomst van Kerk en Staat beide, vernietigd, dus de geheele vraag van hunne onderlinge verhouding eene ijdele geworden.

Het zwaartepunt, waarop het geheele volksbestaan rustte, was aan het volk ontvallen. Men zocht te ver-

1) Zie over de geschiedenis dezer geheele zaak: ROIJJAARDS, *De Staatskerk orde van 1583*. In deze verhandeling komt de Conceptkerk orde voor het eerst gedrukt voor.

geefs elders dat zwaartepunt terug. Men ventte aan vreemde Hoven de Souvereiniteit rond, maar niemand wilde den desolaten boedel aanvaarden. De Koning van Frankrijk, Hendrik III was er te laf voor; Catharina de Medicis gebruikte de Nederlandsche gezanten eenigen tijd te Parijs als dwangmiddel tegen den Spaanschen Koning, om hem geld af te zetten en zond hen toen met een weigerachtig antwoord naar huis.

Ook de Koningin van Engeland bleef doof voor de aanzoeken der Staten. *Incertum quo fata ferunt*, zoo luidde het opschrift van een penning, in dien tijd geslagen. Het was de treurige, maar ware uitdrukking van den benarden toestand. Zooals bekend is, zond de Engelsche Koningin, na de Souvereiniteit te hebben afgeslagen, den Graaf van Leycester naar Nederland. Die onderneming van dien Engelschen hoveling, onder de glansrijkste vooruitzichten begonnen, liep ten eenenmale in het riet. Tegen den vijand werd niets van belang verricht, en de jammerlijkste verdeeldheden ontstonden in den boezem der jeugdige republiek.

De anti-Leycestersche factie vormden de Staten met Oldenbarneveld aan het hoofd; — was het wonder dat Leycester zich in de armen der kerkelijken wierp.

Het was een gulden tijd voor de predikanten. Zij stelden alles in het werk om hunne belangen aan die van den Graaf te verbinden, terwijl deze, van zijne zijde, geene gelegenheid voorbij liet gaan om hen voor zich te winnen. Gedrongen als hij was, tusschen twee vuren: de Koningin aan de eene en de Staten aan de andere zijde, zocht hij zijn steun bij de smalle gemeenté en bij de

Kerk. Hij was orthodox en radicaal te gelijk. Het volk wilde hij opruien tegen de Staten, hij maakte het diets dat het zich niet moesten laten regeren door zijne bakers, brouwers, en gehuurde advocaten ¹⁾ en vleide de predikanten door trouw ter kerk te verschijnen en in zalvenden toon zich over de godsdienst uit te laten. ²⁾

Terwijl zijn handlanger, Wilkes ³⁾, in de Statenvergadering, te 's Gravenhage, de meest revolutionaire theoriën, over volkssouvereiniteit, tegen Oldenbarneveld verkondigde, hield een ander zijner volgelingen, Roger Edwards ⁴⁾, meetings te Utrecht, op welke hij den on-

1) The people can not well consent to be overruled by their bakers, brouers and hired advocattes. LEYCESTER, *Correspondence*, 424.

2) Those at Utrycht begynne exceedingly to encrease in relygyon who werr lately the worst of all these provinces. Even synce my coming they have shewed great frutes of yt. The mynesters begynn to be bolder than then they durst before hir majesty's authority was here for fewe did care for relygyon in dede and they have prospered accordingly, but only the meaner sort, and God be thanked they be many and the work of God doth appear in them by ther trade of lyfe from all others. LEYCESTER, *Corr.* 141.

3) WILKES bewoerde dat de Staten niet de Souverein waren, maar het volk. Hij sprak zelfs van eene algemeene vergadering van het geheele volk.

4) Omtrent desen tijdt heeft seker Engelsman, genaemt ROGERUS EDWARDUS, wosende geboren uit Walsch Engeland, die metten Grave van Lycester overgekomen was en wat Latijns en Hoogduyts kende, gesocht eenigen aenhang te maken en wat nieuws ende vreemts in de Religie voort te brengen. BOR, II. p. 849. Zijn profetieën kwamen niet uit, en hij verdween. waer uit blijkt, voegt BOR er naif bij, dat zijn voorgeven niet van Godt is geweest en is over sulx als een roock verdween.

dergang van de wereld op 1 Febr. 1587 en de aanstaande komst van den Messias predikte.

Onder zulk eenen man begrepen de kerkelijken dat zij eene kerkorde konden bekomen, geheel naar hunnen zin en in hunnen geest. Die kerkorde kwam dan ook welhaast tot stand. Den 8. Mei 1586 schreef Leycester reeds uit Utrecht eene nationale Synode uit, die op den 20. Juni 1586 te 's Gravenhage bijeenkwam, onder voorzitterschap van den Middelburgschen predikant Jacob Kimedonk. De kerkorde, daar opgemaakt, was gebaseerd op volkomene onafhankelijkheid der Kerk. De beroeping der predikanten geschiedde door den Kerkenraad, of waar die niet was door de Classis. ¹⁾ Aan de burgerlijke overheid gunde men slechts het recht van approbatie, dat is, zij mochten zich slechts dan tegen de beroeping verzetten, wanneer zij cenige wettige oorzaak daartoe hadden wegens het leven of den burgerlijken wandel der predikanten. Verder werd aan de Overheid in kerkzaken niet de minste invloed toegekend.

Deze kerkorde viel natuurlijk gansch niet in den smaak van Oldenbarneveld en van de Staatsche partij; Leycester zag dit zeer wel in en vaardigde haar daarom uit zonder op de goedkeuring der Staten te wachten, 6 Augustus 1586. De Staten begrepen, dat de tijden te gevaarlijk waren om veel tegenstribbelingen te maken. In December van hetzelfde jaar hechtten zij

1) Zie Art. 4. De kerkorde van LEYCESTER is te vinden in *de Kerckordeninghen* en ook afgedrukt bij BOE, II, p. 790 en bij BROES, *de Kerk en de Staat*, IV, 393.

er hunne goedkeuring aan, evenwel in zulke onbepaalde termen en met zoovele voorbehoudingen, dat het tor nauwer nood eene goedkeuring kon genoemd worden. ¹⁾

Vooreerst keurden zij haar slechts voorloopig goed, en bepaalden dat er geene verandering in gemaakt zou mogen worden dan met hunne voorafgaande wettelijke goedkeuring. Verder behielden zij voor de overheden, Staten van Holland, Edelen en Magistraten, het recht volgens gebruik van aanstelling der predikanten, terwijl eindelijk de ouderlingen, diakenen en verder kerkelijk personeel aan de macht der overheid zoude zijn onderworpen, als ieder ander. In één woord, men kan zien dat de Staten met zooveel mogelijk restricties slechts goedkeurden wat zij op het oogenblik niet durfden verwerpen. Indien men tusschen de regels van het besluit doorlas, werd men duidelijk het streven gewaar om den geheelen stand van zaken slechts zoo te laten blijven, zoo lang men onder Engelschen invloed stond. Zelfs de kerkelijken moesten dat voorzien.

Toen in de laatste dagen van 1587 niet de herder de kudde verliet, maar door de kudde verlaten werd, zooals Leycester het uitdrukte, en daarna de band tusschen Engeland en de Nederlanden allengskens lossen werd, kon de Staatsche partij zich op hare tegenstanders wreken. In Maart 1591 werd eene commissie benoemd om op de kerkzaken orde te stellen. Zij bestond uit 16 personen, waarvan 8 van wege de Kerk en 8

1) Zie de *Res. der Staten* bij BOR, II, 794.

van wege den Staat. Oldenbarneveld behoorde onder de laatste, Uyttenbogaerd ¹⁾ en Arminius onder de eerste.

De Commissie begon met het begin. Op de allereerste vergadering reeds werd de vraag aan de orde gesteld of de overheid eenig recht had zich in kerkelijke zaken te mengen. Oldenbarneveld, die met het stellen dezcr vraag de debatten inleidde, begreep te recht dat dit het hoofdpunt was, waarover de beslissende strijd moest gevoerd worden.

Nu werden aan beide zijden de argumenten aangevoerd. De kerkelijken wezen, en te recht, op de geschiedenis der eerste Christenen, de tegenpartij voerde hiertegen aan, dat toen de overheid niet christelijk was en dat nadat deze later christelijk geworden was, zij wel degelijk de hoogste macht in kerkelijke zaken had gehad; — de vraag evenwel of de kerk veel vooruit gegaan was door die inmenging der Romeinsche Kei-

1) UYTTEBogaerd en ARMINIUS waren toen nog niet die voorstanders van de macht der regering in kerkelijke zaken, die zij later werden. Omstreeks den tijd dezer vergadering lieten beiden zich in geheel anderen geest uit. Geen wonder dat die vroegere gevoelens hun later werden tegengeworpen.

Zie: *Van de beroeping der kerkendienaars. Ja en neen van J. UYTTEBogaerd*, 1610, waarin in een gesprek tusschen den UYTTEBogaerd van 1590 en dien van 1610 zijne veranderde denkwijze gehekeld wordt. De argumenten van den eersten zijn ontleend aan eene preëk over Joh. X: 3, die hij toen moet gehouden hebben, die van den tweeden, aan zijn boek over de macht der overheid. Ruard ACRONIUS, pred. te Schiedam, was volgens LEYDEKKER, I, 20, de samensteller van dit geschrift. Van ARMINIUS werden in 1612 theses opgediept, waarin hij ook eene tegenovergestelde meening verdedigde, tot groot gejuich natuurlijk der Contra Remonstranten.

zers, zullen zij wel onbeantwoord hebben gelaten. Zij wezen op de pogingen van den Prins van Oranje om kerkelijke wetten te maken, op het voorbeeld dat Engeland, Duitschland en Genève hadden gegeven; maar dit waren eigenlijk geen argumenten, het bewees dat de Prins van Oranje er over gedacht had zooals zij, dat in den vreemde hunne meeningen aanhangers hadden gevonden, daarbij het grootste gedeelte van Duitschland was Luthersch en tusschen de Lutherschen en Calvinisten bestond toen even groote kloof als tusschen Roomsche en Hervormde en wat Genève aanging, Calvin had het oordeel in hoogste ressort over verschillen in de leer, aan de overheid gegeven; maar die overheid was eigenlijk niemand anders dan hij zelf ¹⁾ met zijnen oppermachtigen invloed op Kerk en Staat beide. Het voorbeeld eindelijk van Engeland was al zeer ongelukkig, want het stelsel dat zij bestreden was juist door Engelschen hier ingevoerd. Ik geloof dus, dat wanneer men thans den strijd, toen gestreden, onpartijdig beschouwt, men niet zal schromen zich aan de zijde der kerkelijken te scharen. ²⁾

1) Zoo de predikanten en ouderlingen het niet over de leer eens konden worden, beval CALVIJN: „que la cause soit portée au magistrat pour y mettre ordre. Etrange article, zecht BUNGENER, il est probable que CALVIN dans le Magistrat s'est vu lui même, influant souverainement sur la décision à prendre. BUNGENER, *Calvin*, p. 272.

2) Tegen DE GROOT's bewijs ex ratione naturali valt, dunkt mij, ook veel te zeggen.

Et sane eximi quicquam ab Imperio summae potestatis ratio nulla patitur. Nam id ipsum quod quis eximi volet aut nulli Imperio humano subjectum faciet aut alterius quam summae Potestatis.

Qui nulli imperio subjectum volet praeterquam quod exemptionis

Volgens de nieuwere theoriën van staatsrecht toch hadden zij voorzeker gelijk en waren de aanmatigingen der Staatschen onrechtmatig. Zij hadden geen grond waaraan zij het recht, om de hoogste macht in kerkelijke zaken te voeren, ontleenen konden. Zij konden wel beweren dat in vele landen de overheid dat recht had en dat zij zich meer dan eenige andere overheid ¹⁾ verdienstelijk hadden gemaakt omtrent de godsdienst, en dus dat recht ook wel mochten hebben, maar daarmede bekenden zij eigenlijk reeds dat dat recht maar een gratie was en op geen vasten grond steunde.

Ook uit een kerkelijk oogpunt, beschouwd, bleven de argumenten der Staatschen zwak. De tegenpartij beriep zich steeds op de eerste tijden der Christenkerk, toen die dan toch zonder twijfel het zuiverst was geweest, en de Staatschen konden daar niet veel anders tegen aanvoeren dan de uitspraken van Roomsche Conciliën, ²⁾

probandae onere adstringetur quam probare nunquam poterit, manifestam etiam in rebus exemptis statuet ἀκαταστασίαν cuius auctor Deus non est, qui omnia tam naturalia certo quodam ordine disposuit. Si ea quae summae potestati subducit alterius imperio subicit jam in uno populo efficit duas summas potestates quod ipsius summitatis naturae minime est consentaneum imo ei repugnant quoties vox illa non negativo tantum sed et affirmativo significatu sumitur.

Zou het magis speciosum quam verum, niet op deze redenering mogen worden toegepast?

GROTIUS, *de Imperio summarum potestatum circa sacra*, C. I, 3. Vgl. hierbij ook het advies van den Amsterdamschen burgemeester, CORNELIS PIETERSZ HOEFT, bij H. J. KOENEN, *de beide staatspartijen in de voormalige republiek der Nederlanden*. Amst. 1868, p. 24.

1) BOR, II, 557.

2) DE GROOT, *Wettelijke verantw.* p. 76. *De imperio summarum potestatum circa sacra*, C. I, 7.

waartegen zij toch anders ook niet zoo hoog zullen opgezien hebben. De Franeker Hoogleeraar Sybrand Lubberts¹⁾ beriep zich bij herhaling op de Handelingen der Apostelen en Hugo de Groot²⁾ maakte zich daarvan af met de fraaie bewering dat men zich niet geheel naar dien tijd kon regelen, want dat er toen kerkelijke bedieningen, zooals die der diaconessen bestonden, die men thands niet meer kende.

Waar Uyttenbogaerd beweerde dat niet de woorden van den apostel: „Gij zult Gode meer gehoorzaam zijn dan de menschen,” noch de voorbeelden van zoovele profeten, die zich tegen hunne vorsten hadden verzet, toonden dat de geestelijken dezelfde macht in het kerkelijke hadden gehad als de vorsten in den Staat,³⁾ daar antwoordde Trigland zeer juist dat dit de quaestie niet oploste, maar dat het in allen gevalle bewees, dat volgens de oudtestamentische leer die menschen in hunne bediening onafhankelijk waren geweest van de wereldlijke macht.⁴⁾

En toch, niettegenstaande dit alles, mochten wij bekennen, dat de staatsche partij in het wezen der zaak meer liberaal was dan de kerkelijke. Wat wilden toch de kerkelijken? — zij begeerden de zelfstandigheid der kerk, hare onafhankelijkheid van den Staat, maar was het niet hun eigenlijk doel den Staat van zich afhankelijk te

1) SYBRAND LUBBERTS, *Tractaetjen van het Ampt der Hoogher Overheydt in kerckelicke saken*. Franeker, 1614.

2) DE GEOT, *Wettelijke verantw.* p. 76.

3) UYTENBOGAERD, *v. h. Ampt der H. Overheydt*, p. 40.

4) TRIGLAND, 462.

maken? Was een Staat, die als trouw dienaar der Kerk, de bevelen zijner meesteres gedwee ten uitvoer bracht, niet eigenlijk het toppunt hunner wenschen? Sybrand Lubberts, in zijn boekje tegen de Groot, wil dien weg wel in. Den predikanten geene vrijheid te laten over de ketterijen in de Kerk zelve te oordeelen, was onrechtmatig. Neen! zij moesten daarin vrij zijn, maar dan moest ook de Staat „approberen en executeren” wat de predikanten geliefden te decreteren. ¹⁾

De Staat was in hun oog niet meer dan de beul, die de vonnissen uitvoerde, door de geestelijkheid geslagen. Want tegen een enkel brandstapeltje zouden de Dordtsche vaders niet hebben opgezien. Verdedigde Trigland niet den dood van Scrvet ²⁾ en vertaalde Bogerman, de President van de Dordtsche Synode, niet het boekje van Theodorus de Beza, de haereticis a Magistratu puniendis, ³⁾ met een opdracht aan de Wethou-

1) SYBRAND LUBBERTS, p. 18.

2) TRIGLAND, 117, hij zegt o. a. ook p. 709, een besluit der Synode vermeldende, dat de kercken dit besloten, wetende dat om eene kercke die publyck is, in goede ordre en rust te houden, ook al heeft die hare ordeninghe, noodig is de uytcrlycke, publycque bedwingende macht der overheyt, want soodanich is onser aller natuyrlycke bedorvenheyt, dat se door die macht inghebonden ende in ordre gehouden moet worden.

3) *Een schoon tractaet des Godtghelerden Theodori Besae van de straffe, welke de wereltlycke overicheyt over de kettters behoort te oefenen.* Franeker, 1601.

In de voorrede heet het:

Maar so sij (de kettters) merken een ernstich voornemen in de Overicheit om na hare commissie van God hen opgheleyt, de ware Religie voor te staen ende de valsche nae alle vermoghen met hare

ders van Sneek, waarin de weerlooze doopsgezinden, te Sneek woonachtig, aan de straffende hand van den Magistraat werden aanbevolen? 1) Men moet er zich niet om bekommeren, zoo heette het daar, zoo de stad, bij het uitvoeren van een zoo heerlijk werk, alle nering verloor; het was beter eene stad zonder nering, dan eene stad vol kotters te hebben.

Letten wij daartegen op Oldenbarneveld, die met zijn nil scire tutissima fides het opschrift van zijn voorvaderlijk huis in Amersfoort 2) tot leus, vrijheid van godsdienst zelfs voor de Roomschen begeerde.

middelen teghen te gaen, alsdan ist dat de sathan gedrongen is, als men seyt, sijne pijpen in den sack te trecken of te ruymen.

Maer hoewel dat sulck gevoelen seer sehatelyck is, soo valt het nochtans velen menschen soetelyck aen, die beholpen sijn met eenen politycken (soo sij die noemen) maer onchristelycken ende ongheoorloofden vrede, door welcken een ieghelyck nae sijne meeninghe eene vrije oefening sijner religie behoort toeghelaten te worden, opdat andersints geene oneenicheid onstae onder de ghemeyne inghesetenen des landts ende medeborgheren eener stadt. Maer macht niet wel een vroom hert bedroeven dat de Majesteyt ende eere Godes soo cleyn geacht wordt dat men, om met den sathan vrede te houden, liever alle lasteringhe Godts, alle verleydinge der siele ende verwoeringhe der leeringhe eene opene schoole gunt etc.

1) BEANDT, II, bl. 12. BLAUTOT TEN GATE, *Gesch. der Doopsgezinden in Friesland*, pag. 142.

Inderdaad werden er door de Sneeker overheid strenge maatregelen genomen. Een van de Doopsgezinde predikanten zeide tegen de Wethouders: Gij kent ons niet zoo goed als uwe vaders ons kenden. Onder de spaansche vervolgingen hielden wij vergaderingen in het geheim in een bosch, buiten de stad en zij daar zoo dicht bij, dat wij elkander konden hooren. Als zij eens terugkwamen, hoe zouden zij zich verwonderen dat gij nu dus met ons te werk gaat. BEANDT, II, p. 10.

2) MOTLEY, I, 299.

Laten wij vooral Hugo de Groot op het punt van verdraagzaamheid hooren. „Wanneer men de verdraagzaamheid niet aannam,” zoo luidde het in zijne rede, gehouden den 23. April 1616, in de Amsterdamsche Raadsvergadering, „dan moesten er noodzakelijk drie dingen geschieden, òf die van eene opinie moesten geweerd worden uit de kerkendienst, wat noch Christelijk, noch doenlijk was, want de leer van Christus bracht meer moderatie en bescheidenheid mede, òf men moest toelaten twee kerken, wat wel doenlijk was, maar ten uiterste pernicious, ¹⁾ òf men moest alle kerkendienaars tot eene opinie brengen, wat onmogelijk was,” daarom raadde hij aan dat men zich onderling verdragen zoude.

De macht der overheid verlangde de staatsche partij, omdat zij van de Kerk dacht wat Horatius van de hartstocht zeide: Qui nisi paret imperat. ²⁾ De gematigde regering van den Staat hield zij voor beter dan de dwingelandij der Kerk. Van de kerkelijken toch, dit wist men, was geene verdraagzaamheid te wachten. „Dat bij een Synode een equitabele voet van tolerantie soude worden geraemt en eendrachtelyck aangenomen, sulx kan wel gewenscht, maar zeer kwalijk verhoopt worden voor desen tijdt, want van de immoderate personen iet moderaets te verwachten, is buiten apparentie,” zeide de Groot. ³⁾

1) *Oratie van den Hoogheleerden meester Hugo de Groot enz. Enkhuyzen, 1622, p. 49.*

2) *Hor. Epist. I. II. 62.*

3) *Oratie van DE GROOT, p. 23.*

Aan de Kerk hare zelfstandigheid te laten, maar aan hare oordeelen alle rechtsgevolgen te ontnemen, was zeker het eenvoudigst geweest; maar de geest der tijden, de eigenaardige begrippen der zeventiende eeuw, maakten dat bij niemand dit denkbeeld opkwam. Het uit te voeren, zou toen ook ondoenlijk zijn geweest. Gewetensdwang tegen te gaan, was het streven der staatsche partij en de weg, dien zij daartoe insloeg, was in die dagen de eenige waarvan men heil kon verwachten, en daarom beweerden wij, dat niettegenstaande hare bewijsgronden zwak waren tegenover die der tegenpartij en hare theoriën getoond hebben niet proefhoudend te zijn, de staatschen in 1600 in verlichting en ware liberaliteit hare tegenpartij vooruit waren.

Maar het wordt tijd dat wij tot onze Commissie terugkeeren, die wij noch steeds in de Kamer der geëmmiteerde Raden, op het Binnenhof te 's Hage ¹⁾ hebben laten zitten. De quaestie, tot welker bespreking zij door Oldenbarneveld uitgenoodigd was, nam veel tijd weg, zij lokte lange discussien en gerekte vergaderingen uit. Men kwam eindelijk tot een compromis. De kerkelijken stemden het recht toe der overheid om kerkelijke wetten te maken; mits dat die overheid „den mont des Heeren om raet vraegde,” en de kerkediënaars hoorde. Dit nu was geschied, want iedere vergadering werd met een gebed geopend en predikanten zaten in de Commissie.

Toen op deze wijze de gewetensbezwaren der kerke-

1) UYTENBOGAERD, *K. Hist.*, p. 278.

lijken gestild waren, kon men met het eigenlijke werk beginnen; de conceptwet van 1583 van Willem I werd artikelsgewijze ¹⁾ nagezien, in behandeling genomen en eindelijk met eenige wijzigingen in kerkelijken geest goedgekeurd.

De kerkelijke wet, die nu te voorschijn kwam was een eenigszinds hybridisch produkt als gevolg van het transigeren van beide partijen. Het ging evenwel met deze kerkorde als met meerdere wetten, uit dergelijk toegeven van twee kanten geboren. Zij was den kerkelijken niet kerkelijk genoeg en den staatschen niet staatsch genoeg. In de hoop van beide partijen te winnen, kreeg men beide partijen tegen zich. Er was dan ook, nadat de kerkorde gereed was, geene mogelijkheid haar in te voeren. Vele steden in de Staten-Vergadering keurden haar af, omdat men er de Kerk te veel macht in had gelaten, terwijl 2 Synoden, kort daarop gehouden, die van Zuid-Holland te 's Gravenhage ²⁾ en van Noord-Holland in Enkhuizen er vinnig tegen te velde trokken.

Niettegenstaande alle pogingen van Oldenbarneveld bleef zij oningevoerd liggen. Eene resolutie van de Staten, 5 September 1591, regelde eenige zaken voorloopig, zooals het examineren der predikanten, het jaarlijks houden van Synoden, het zenden van politieke commissarissen, terwijl men belofte gaf van goede zorg voor het Collegium Theologicum aan de Hoogeschool

1) UYTTENB. 278. BOR. III, 575. ROYAARDS, *de Staatskerkorde*, 27.

2) UYTTENB. III, 281, zegt: den Briel doch dit schijnt eene ver-gissing te zijn. Zie TRIGLAND, 706.

te Leyden. Dit alles was evenwel provisioneel tot dat nadere orde op de zaken zoude gesteld worden. Op die wijze bleven de kerkelijke zaken in de provincie Holland tot de groote gebeurtenissen van 1619 geregeld of liever ongeregeld, enkele steden ¹⁾ gebruikten onder-tusschen de nieuwe, maar niet ingevoerde kerkenorde, hetgeen niet weinig strekte om de algemeene verwarring te vermeerderen. Dit over Holland.

Laat ons thands zien hoe het in de overige provinciën met de kerkelijke zaken geschapen stond.

Wat Zeeland aanging, op eene Synode, den eersten Februari 1591 te Middelburg gehouden, onder voorzitterschap van Daniel de Dieu en in tegenwoordigheid van twee gecommitteerden der Staten werd eene kerkorde beraamd, in September van datzelfde jaar door de Staten goedgekeurd. ²⁾ In deze kerkorde wordt aan de overheid een vrij uitgebreid recht in kerkelijke zaken verzekerd. Zelfs aan de niet-gereformeerde overheid wordt het recht van approbatie toegekend. Deze kerkordening heeft in eenige volgende Synoden enkele wijzigingen ondergaan. ³⁾

In Utrecht waren reeds in 1587 door de Staten eenige besluiten genomen over kerkelijke aangelegenheden. Het gold hier voornamelijk de regeling van het patronaat- of collatierecht; daar dit recht in de geheele verhouding tusschen Kerk en Staat gedurende de Republiek een

1) BERGSMAN, *de Commissariis Politicis*, p. 25. TRIGLAND, 709, 720.

2) *Kerkordeningen*, p. 101.

3) YPRV en DERMOUT, p. 355.

vrij beteekenende rol speelt, is het wellicht niet overbodig er bij deze gelegenheid een enkel woord van te zeggen. ¹⁾

Het patronaatrecht is van zeer ouden, wellicht welheidenschen oorsprong. Het ontstond op het platte land waar de grondeigenaren hunne landhoeven hadden. Op die landhoeven had de bewoner dan gewoonlijk zijne eigene kapel en een geestelijke, die haar bediende. Dit zelfde greep later op de kasteelen der edelen plaats. Toen zich de dorpen langzamerhand om die kasteelen heen vormden en de dorpelingen voor het grootste gedeelte onderhoorigen van den bewoner van het slot, onder welks rook zij woonden, ook van die bijzondere kapellen gebruik maakten, werden die kapellen vaak tot parochiale kerken verheven. Het patronaatrecht bleef dan echter meestentijds aan den ambachtsheer voorbehouden. Zoo bestaat er nog een bul van Paus Eugenius IV, gegeven te Ferrara, in het jaar 1438, waarbij aan Gerrit van Poclgeest het patronaatrecht verzekerd wordt van eene door hem te Hoogmade gestichte kapel, door den Paus tot Parochiekerk verheven. ¹⁾

De Reformatie vond dien toestand niet alleen in ons Vaderland, maar in geheel Europa. De Hervormers waren over het algemeen jegens het patronaatrecht niet gunstig gestemd, onder hen in het bijzonder Calvijn niet. Beza noemt het een uitbraaksel van Satan ²⁾. In

1) VPEY, *Het patronaatrecht*.

2) *Oudheden van Rhijnland*, 306.

3) DE BEZA, *Conf. Fidei*, c. 7, quas unus Satan evomuit ut eccle-

ons Vaderland werd het dan ook alras een twistappel tusschen de kerkelijke en anti-kerkelijke partij. Bij de aanneming der Leycestersche kerkorde was reeds door de Staten, zoo als wij te voren opmerkten, het jus patronatus aan de personen, die daartoe gerechtigd geweest waren, voorbehouden. Wij zullen later in de gelegenheid zijn bij de definitive vaststelling van het patronaatrecht in 1619, de zaak nader toe te lichten.

Wat Utrecht aangaat, na het vermeld besluit van 1587 volgde de kerkorde van 1590, later gewijzigd en uitgebreid bij de kerkorde van 1612.

De invloed van den reeds in 1581¹⁾ overledenen Duifhuis is zeer merkbaar in beide kerkorden; zij waren toch in Zwingliaanschen geest opgesteld. ²⁾ Voetius verhaalt dat deze laatste kerkorde door Uyttenbogaerd zou zijn opgesteld, hij had het uit den mond van Adolf de Wael, heer van Moersbergen, bekend door de rol die hij in 1618 in Utrecht gespeeld heeft, die door Uyttenbogaerd tot het Arminianisme overgehaald, schoon hij op het einde van zijn leven, weder tot het Dordtsche geloof terugkeerde, zeker wel de persoon was die het weten konde. Uyttenbogaerd spreekt in allen gevalle met veel lof van deze kerkorde, en Trigland ver-

siae puritatem inficeret. *Erinneringe van de Beropinge der Predigers-ampt, ook wat van den Jure Patronatus* door den Groningschen predikant J. ACRONIUS. Groningen, 1609.

1) GLAZIUS, *Godg. Ned. in voce Duifhuis*.

2) *Christ. Kerkord. enz. Utrecht 1612. VOET, Polit. Eccl. I, 4. Tract. I, c. X.*

meldt, dat zij uit zijnen en Oldenbarneveldt's koker kwam. ¹⁾

Wat den kerkelijken toestand der provincie Utrecht aangaat, wij stuiten hier op een ander in de geschiedenis onzer staatsregeling, geheel eenig verschijnsel, dat wij met een enkel woord willen toelichten. Het betreft het zitten van geestelijken in landsregering.

In het bisdom Utrecht, vóór dat het door Karel V gesecculariseerd werd, hadden naast den Bisschop de vijf kapittelen ²⁾ door de kanunniken vertegenwoordigd, de hoogste stem in staatszaken.

Nadat Hendrik van Beijeren de wereldlijke macht in het Bisdom aan Karel V verkocht had, bleef de macht der Kapittelen in wezen, die van dien tijd af vereenigd met de afgevaardigden der Ridderschap en der steden, de drie standen in de Staten uitmaakten.

De Hervorming vond de geestelijken op het kussen en liet hen er. De kanunniken hadden reeds bij het naderen van den storm, zich door afstand van een gedeelte van hun gezach, aan de twee overige standen, tegen nadeelige gevolgen trachten te vrijwaren. Niettemin stond hunne macht in 1581 zeer wrak. Het volk dat over het algemeen hervormd was, mistrouwde hen als heulende met de Spaansche partij en raakte in opschudding. De Prins van Oranje zond daarop Walraven van Brederode en Joos de Menin, naar Utrecht, om

1) UYTENB. IV, 1044. TRIGLAND, 680.

2) Deze 5 waren St. Maarten, St. Salvador of Oud-Munster, St. Pieter, St. Maria en St. Jan.

orde op de zaken te stellen. Het gevolg van deze zending was, dat de geestelijke stand zitting bleef houden. De vijf kapittelen zouden in hunne afzonderlijke vergaderingen alleen beraadslagen over het beheer der hun toekomende goederen, zonder zich te bemoeien met stedelijke en provinciale aangelegenheden. De Raad van Utrecht zoude echter, uit de kapittelen, tien of twaalf personen verkiezen van de hervormde godsdienst, waaruit door de Ridderschap en de steden Utrecht, Amersfoort, Rhenen, Wijk bij Duurstede en Montfoort wederom zes of acht personen zouden worden verkozen, die als geëligeerden, met dezen de Staten uitmaakten. Later met den coup d'état van Maurits in 1618 in Utrecht, is het getal op 8 vastgesteld, waarvan 4 uit de edelen en 4 uit de burgers. ¹⁾

Met enkele veranderingen in later tijd heeft dit zoo voortgeduurd tot 1795. Utrecht is ondertusschen de eenige provincie geweest, waar de geestelijken in naam als een bepaalde stand in de regering zitting hebben gehad, schoon zij het geestelijk karakter ten eenenmale misten.

In Groningen en de Ommelanden werd door de zorg van Willem Lodewijk van Nassau, dadelijk na den terugkeer der provincie tot de Unie ²⁾ een kerkorde ge-

1) SCHOOCK, *de Canonicis Ultrajectinis* in zijn boek *de Bonis Ecclesiasticis*. Groningen 1654. C. VAN LIESVELT, *de Canonicatibus Ultrajectinis*. Utrecht 1760. J. G. VAN DER SCHAAPF, *de Canonicis Rheno-Trajectinis*. Leiden 1825.

2) MR. H. L. WICHERS, *Verh. over het Tractaat van Reductie*.

maakt; de reeds genoemde Sybrand Lubberts, met den Embdenschen predikant Menso Alting ¹⁾ daartoe door den Stadhouder uitgenoodigd, schijnen vooral de hand te hebben gehad in deze kerkorde. Reeds hieruit is het blijkbaar dat zij in kerkelijken geest gesteld was. Geene macht der overheid in het beroepen der predikanten; de eed die hun door de overheid werd opgelegd, ²⁾ is ook vrij onbetoekenend.

De kerkorde werd door den Stadhouder en de Staten den 17 Februarij 1595 goedgekeurd.

Drenthe kreeg hare kerkorde in 1602 door de zorg van Graaf Willem Lodewijk. Wat de Provinciën Friesland, Gelderland en Overijssel aangaat, schijnen de verschillende meeningen der partijen en de daaruit voortvloeiende tegenstribbelingen, de vaststelling van kerkorden te hebben belet. ³⁾

1) YPEY EN DERMOUT, I. 357; de kerkorde is gedrukt te Francker in 1595 en herdrukt te Groningen, 1699.

2) Behalve gehoorzaamheid aan de kerkorde behoefden zij slechts te zweeren: ick belove und zweer den Heeren und Overichheit deser Landtschap hare nudt unde beste, *nae mijn beste vermoghen* toe succen und toe verdedighen; eindlijck belove ick ooc nae de gesetten und landesrechten in ongehoorzaemheit tho leven mennichlicken een goet exempel voor thoe dragen, Art. XV.

3) YPEY EN DERMOUT, I, p. 353. In Friesland zijn in 1580 vier en twintig artikelen, betreffende kerkelijke zaken, gearresteerd.

Charterboek van Friesland, IV, bl. 144 en vlg.

HOOFDSTUK II.

In de eerste jaren der 17^e eeuw ontstond aan de Leidsche Hoogeschool twist over eenige punten der Hervormde kerkleer, tusschen twee Hoogleraren in de Godgeleerdheid.

De een was een Vlaming, uit Brugge geboortig, om der godsdienstwil naar de Noordelijke Provinciën geweken en heette Franciscus Gomarus; zijn tegenstander was Jacob Arminius, een Hollander uit Oudewater afkomstig, onlangs van den predikstoel te Amsterdam tot den kathedr te Leyden bevorderd.

Het punt waar de twist voornamelijk over liep was niet nieuw; Augustinus en Pelagius hadden er in hunnen tijd al over gekeven; het gold de praedestinatieleer waar omtrent Gomarus de streng Calvinistische leer verkondigde en zijn tegenstander eene meer vrijzinnige denkwijze verkondigde. Deze twisten brachten eerst de Leidsche school en welhaast de geheele kerk op stelten. Eerlang was het gansche land verdeeld in Gomaristen en Arminianen en regende het van alle zijden schotschriften. Geestelijken zoowel als leeken namen aan den algemeenen strijd deel, terwijl het heftige geroas der verbijsterde predikanten niet weinig strekte om de vlam van twee-

dracht aan te blazen. Van alle zijden werd de wensch geuit, dat eene Nationale Sinode de aanhangige geschillen mocht vereffenen.

De Staten hadden evenwel de handen met staatszaken te vol om aan kerkelijke zaken te kunnen denken. De onderhandelingen over den vrede waren in vollen gang en de Hooge Regering had meer oor voor Jeannin en Spinola, dan voor Arminius, met zijn praedestinatieleer. Het oogenblik was daarenboven allcrongunstigst voor binnenlandsche beroerten, reeds waren de gemoe-deren in den Haag vrij gespannen, ten gevolge der politieke gebeurtenissen. Eene oorlogs- en eene vredepartij stonden tegen elkander; tusschen Prins Maurits en den Landsadvokaat was de verhouding gansch niet vriendschappelijk en zij werd vooral niet beter toen door den invloed van laatstgenoemden het bestand of de trêve, zooals men het uitdrukte, tot stand kwam. Had men nu maar de wijze les van den scherpzinnigen Duplessis Mornay ¹⁾ betracht en te gelijk met de trêve voor den Staat ook eene trêve in de Kerk gesloten, een van de treurigste episodcn onzer geschiedenis ware wellicht achterwege gebleven, dan het bleek ook nu weer hoe het odium theologicum het in vinnigheid van alle

1) Brief van DE MORNAY aan FRANÇOIS AERSSEN.

Daarentusschen soude ik seer wenschen dat dese Theologicque twisten van Uwe Leidsche Academie Trefves maekten also te deser tijd geen dinch qualyker ter propooste komt, noch voor alle onse kerken noch particuliertlijk voor de Uwe.

UYTT. 403. Zie ook den brief van DE MORNAY aan de MONTIGNY, *Mémoires et Correspondance de Duplessis Mornay*, X, p. 216.

andere partijschap wint. Reeds hadden de Staten het hunne gedaan om den twist bij te leggen. Zij hadden den Hoogen Raad verzocht de strijdende partijen voor zich te ontbieden en dit achtbaar Collegie had zich twee dagen zitten verkniezen met het hooren der kibbelende Hoogleeraren, van welke Gomarus daarenboven bleef beweeren dat de zaak zuiver kerkelijk was en daarom eigenlijk niet voor een met wereldlijke macht bekleed collegie kon worden behandeld.

De Hooge Raad rapporteerde hierop aan de Staten dat de quaestie niet over hoofdpunten liep, maar over minder belangrijke of bijzaken, waarop Oldenbarneveld het woord nam verklaarde Gode te danken dat dit het geval was, en de Hoogleeraren, die de vergadering bijwoonden, verzocht vreedzaam zamen te leven en de verschilpunten te laten rusten totdat eene nationale of Provinciale Synode de zaken zou hebben uitgemaakt. Gomarus viel hierop in en zeide: dat hij die punten zoo min niet achtte en niet gaarne met de leer van Arminius, voor den rechterstoel van God zou verschijnen. Anderen evenwel konden niet nalaten te verklaren, dat zij nog liever met het geloof van Arminius dan met de liefde van Gomarus in het jongste oordeel zouden verschijnen. ¹⁾

Toen, niettegenstaande het verzoek der Staten, de strijd bleef voortduren, werd Arminius verzocht om in hun midden zijne leer te komen uiteenzetten. Dit geschiedde en de Staten werden, te midden hunner drukke

1) BRANDT. II. 84.

onderhandelingen met de Spaansche gezanten over den handel op Indië en het bezet blijven van Gelderland, op een langwijlig betoog van Arminius vergast over het stuk der voorbeschikking en der rechtvaardigmaking, en moesten zij zich verdiepen in de verschillende spitsvindige uitleggingen van het 9^e hoofdstuk van den brief aan de Romeinen. 1)

Nu verlangde Gomarus ook gehoord te worden, die daarop zijne grieven tegen Arminius blootlogde in eene rede, waarin hij Arminius bij Arius en Uyttenbogaerd bij „den hoofschen predikant Eusebius”, die geen middel ontzag om zich in de gunst van Constantijn de Groote in te dringen, vergeleek, doelende op de vriendschappelijke verhouding tusschen Uyttenboogaerd en Oldenbarneveld. 2)

Met dit alles kwam men echter geen stap verder. Het strijdperk werd hoe lang zoo grooter. Zoowel in de steden als in de meest afgelegene plattelands dorpen

1) Merkwaardig waren de woorden waarmede ARMINIUS zijne rede besloot:

En soo mijne medebroeders mij om d'eene of d'andre reden niet goetvinden te verdragen en onder hen te lijden, soo hoop ik nochtans niet dat daerom eenige scheuring besonderlijk van mijner sijde sal geschieden, nadien daer alreede, God beter't niet dan te veel sijn in de Christenheit en een ieder tot wegneming en mindering derselven behoort te arbeiden, maer sal mij benaerstigen mijne siele in lijtsaemheit te besitten en mijn dienst levende nothans so lang het Gode sal believen mij hier te sparen, der gemeene Christenheit ten dienste nederleggen gedenkende: Sat ecclesiae sat patriae datum.

BRANDT, II, 87.

2) UYTTEB. *Traclaet van 't ampt der Overheid*, p. 132.

werden de Arminianen of Gomaristen van den predikstoel ten toon gesteld en veroordeeld tot stichting der goede gemeente.

Het twaalfjarig bestand was ondertusschen gesloten en de Staten hadden de handen ruimer gekregen om zich met de kerkelijke geschillen te bemoeien. Een nieuwe zamenkomst der beide professoren voor de Staatsvergadering, bleef zonder gevolg en moest worden afgebroken door de ziekte van Arminius, die niet lang daarna overleed.¹⁾ Ook zijn dood deed de spanning niet bedaren.

De twistschriften vermenigvuldigden zich; de pers stond niet stil. Behalve over de praedestinatie, had het reeds vermelde boek van Uyttenbogaerd over het ampt der overheid in kerkelijke zaken, eene geheele polemiek over het jus in sacra in het leven geroepen en niettegenstaande de Staten, den predikanten verboden over de aanhangige geschilpunten te schrijven, ging de vloed van pamfletten toch zijnen gang.²⁾ In Alkmaar kwam het tot dadelijkheden. De stedelijke overheid zette den kerkraad af en benoemde eenen nieuwen, waarop de Classis den nieuwen kerkraad weder afzette en hare vergadering naar Schagen verlegde.

1) Zijne laatste ziekte was zeer pijnlijk. Zijne tegenstanders zagen hier een oordeel Gods in en wezen op Zach. XIV : 12.

2) Dit verbod der Staten werd door hen zeer onpartijdig ten uitvoer gelegd. UYTTEBogaerd wenschte op de replick van ACronius tegen zijn werk *Over het ampt der Overheit* een dupliek te leveren, doch dit werd hem, niettegenstaande hij zich bij request tot de Staten wendde, niet ingewilligd. LEYDEKker, I, 20.

Een rechtzinnig predikant, die het meest gespookt had, werd hierop afgezet en week naar een dorp bij Alkmaar, waar hij voortging de geloovigen te stichten. De Staten bekrachtigden later de uitspraak van den Magistraat en er werd in de plaats van den Gomarist een Arminiaan beroepen.

Terwijl de strijd aldus aanwakkerde, begrepen beide partijen in het rechtsgeding dat het noodig was conclusien te nemen. De Arminiaansche predikanten lieten door Uyttenbogaerd ¹⁾ een vertoog opstellen, waarin zij hunne leer, in vijf punten begrepen, uiteenzetten en legden dat stuk, Remonstrantie ²⁾ genaamd, op de tafel hunner Edel Groot Mogenden neder. Reeds dadelijk bleek het dat er verschil van meening in den boezem der Staten heerschte. De Ridderschap schijnt op de zijde der Remonstranten (zoo werden zij sedert de Remonstrantie genaamd) te zijn geweest, doch enkele steden met name, vooral Amsterdam, Dordrecht, Enkhuizen en Hoorn, hielden meer naar der Contra Remonstranten zijde over.

De gewoonte der Staten om slechts bij eenstemmigheid ³⁾ te besluiten, veroorzaakte dat men tot geen vast besluit kon komen. Er werd slechts provisioneel besloten de verschillende classen aan te schrijven bij de

1) BRANDT, II, 130.

2) Het stuk zelf kan men o. a. vinden bij BAUDARTIUS, *Memorien*, VII, 26. (Ed. Arnhem 1624).

3) DE LA BASSECOUR CAAN, *Schets van den Regeringsvorm der Ned. Republiek*, p. 145. THORBECKE, *Hist. Schetsen*, 70.

examens der predikanten de question brulante te laten rusten en verder de twistenden vermaand de christelijke liefde wat meer te behartigen.

Dan aan die christelijke liefde haperde noch zeer veel. In Utrecht¹⁾ onder anderen werd eene samenzwering beraamd, om op St. Nicolaasdag 1611 de geheele regering omver te werpen en de Staten, zoo het noodig was te vermoorden. De schuldigen worden gelukkig noch bij tijds gevat. De koster van de St. Nicolaas kerk, die mede gekompleteerd had, verklaarde op het schavot²⁾ dat hij reeds op het genoeg had gevlast om, zoo de toeleg gelukt was, de beide Remonstrantsche predikanten, Taurinus en Steenhoven, eigenhandig te dooden.

Dit strokke slechts tot staaltje van wat ter zelfder tijd in de meeste steden van Holland plaats greep. De toestand nam meer en meer een dreigend aanzien.

Eene laatste poging tot verzoening door de Hollandsche Staten werd ondertusschen beproefd. De zoogenaamde 's Gravenhaagsche Conferentie kwam bijeen, tot welke de Staten tien predikanten, vijf van elke richting, beschreven hadden.

De vijf rechtzinnigen gaven voor den aanvang der onderhandeling, een geschrift over als conclusie van ant-

1) BRANDT, II, 156. V. METEEREN, 32e boek. (Ed. 1763), X, p. 433 en volg.

2) Het schijnt evenwel dat men den man niet ter dood gebracht heeft. De tusschenkomst van predikanten moet hem gered hebben. Zie BRANDT en van METEEREN.

woord op de Remonstrantie hunner tegenstanders. Dit stuk, Contra-Remonstrantie genaamd, gaf aanleiding tot den naam van Contra-Remonstranten. De Conferentie werd gehouden deels schriftelijk, deels mondeling, de mondelinge in tegenwoordigheid van de Staten. De ingeleverde stukken werden op bevel der Staten gedrukt en uitgegeven. ¹⁾

Toen de onderhandeling eindelijk afgelopen was, den 20sten Mei 1611 (zij was den 10^{den} Maart begonnen), namen de Staten met eenparige stemmen eene resolutie, waarbij bepaald werd ²⁾, dat zonder uitspraak te willen doen, ieder vrij zou zijn in de vijf betwiste punten, de Remonstrantsche of Contra-Remonstrantsche leer te volgen.

Over de invoering der kerkorde van 1591, die Oldenbarneveld toen ook wenschte door te zetten, kon men het niet eens worden, waarom dan iedere gemeente vrijheid gegeven werd, om, zoo zij het verkoos, die kerkorde te gebruiken. Dan, die gehoopt hadden hier-

1) *Schriftelicke Conferentie* enz. 's Gravenhage, bij den drukker der Staten 1612.

Het blijkt uit deze Stukken dat de questie van de praedestinatie kort geresumeerd hierop neerkwam.

Off Godt een seecker ghetal van singuliere personen uyt het menschelike geslacht van eeuwichheit seeckerlyck ende onveranderlyck heeft uytvercoren ende verordineert totte eeuwighen leven.

Off Godt van eeuwichheit heeft besloten welke singuliere personen hij crachtelyck wil roepen ende het geloove in haer werken, p. 390.

2) Alle deze resolutien zijn afgedrukt achter de *Justificatie van de Resolutien der H. H. Staten van 4 Aug. 1617.*

mede aan de zaak een einde te zien, hadden zich met eene doode musch geveleid.

Wat de besluiten der Staten niet vermochten, kon de tusschenkomst van vreemdelingen evenmin tot stand brengen. Jacob de II ¹⁾ van Engeland, zelf dilettant theoloog, voor wien de Nederlandsche twisten eene uitnemende gelegenheid waren om zijne geleerdheid te luchten, liet zich niet onbetuigd. Ook de Koning van Frankrijk door zijnen gezant Aubéry du Maurier en de Koning van Zweden door den buitengewonen gezant Skytte ²⁾ beproefden de geschillen te vreeffenen. De Friesche Stadhouder, Graaf Willem Lodewijk, bood bij gelegenheid van zijn verblijf te 's Hage in 1613 zijne bemiddeling eveneens aan. Op zijn verzoek kwam er weder eene conferentie te Delft bij elkander, dan ook deze waar het gantsch niet malsch toeging, bleef zonder eenig gevolg.

Nieuwe resolutien der Staten verdraagzaamheid bevelende, baatten niets. De tegenstand in Amsterdam werd door de schoone redevoering van Hugo de Groot niet weggenomen. Politieke verdraagzaamheid die ook Mononiten, Lutherschen ja zelfs Joden duldde, konden

1) Hij waarschuwde de Staten eerst tegen den te Leiden in de plaats van ARMINIUS beroepen Hooglooraar CONRAD VORSTIUS, raadde later tot verdraagzaamheid, weer later tot het bijeenkomen der Synode. Dit gaf aanleiding tot de beweering, dat zijn raad tot verdraagzaamheid hem was ontworpen door HUGO DE GROOT, die, juist toen voor de zaak der Oost-Indische Compagnie, in Engeland was. DE GROOT ontkent dit evenwel ten sterkste. *Verantwoording*, p. 56.

2) DE GROOT, *Verantwoording*, 57.

de Staten bevelen ¹⁾), maar kerkelijke verdraagzaamheid, dat ging niet aan. Eene nationale Synode, wilden de rechtzinnigen, zoude de leerstukken onderzoeken en voor het vervolg vaststellen. Prins Maurits die zich tot nu toe weinig met de kerkgeschillen bemoeid had, begon thands ook zijn gewicht in de schaal te leggen. In een onderhoud met Oldenbarneveld ²⁾ over de leer der Remonstranten, zeide de laatste, om aan het gesprek over zulk een netelig punt een einde te maken: ik ben geen theologant. Welnu, zeide de Prins, ik ook niet en daarom zou ik wenschen dat er eene nationale Synode bijeen kwam.

In de vergadering der algemeene Staten waren de stemmen verdeeld. Groningen, Zeeland, Friesland en Gelderland waren voor de Synode, en wilden die, met meerderheid der stemmen bepalen. Holland, Utrecht en Overijssel beriepen zich op de provinciale autonomie in kerkelijke zaken, hun bij het 13de artikel der Unie van Utrecht verzekerd en beweerden dat hun tegen hunnen wil, geene nationale Synode kon worden opgedrongen.

Daarenboven waren de gecommiteerden der algemeene Staten noch onderling verdeeld. In Gelderland waren Nijmegen en de Veluwe tegen de Synode; in Holland waren Amsterdam, Edam, Purmerende en Dordrecht er voor. In dezen stand van zaken stelde Hugo de Groot voor eene provinciale Synode te houden, maar ook dit

1) LEYDEKKER, I, p. 220.

2) TRIGLAND, 902.

laatste redmiddel bleef ijdel. Het scheen niet anders of Kerk en Staat zouden in de algemeene verwarring te gronde gaan.

Het geviel dat Prins Maurits den 16^{den} Juli Uyttenbogaerd in de groote kerk te 's Gravenhage hoorde prediken over het 51ste en 52ste vers van het 7de Hoofdstuk van de Handelingen der Apostelen. 1) Deze leerrede had hem zoo ontsticht, dat hij verklaarde den predikant niet meer te willen hooren. Van nu aan ging hij bij de Contra-Remonstranten, die in de Kloosterkerk predikten, ter kerke en koos openlijk hunne partij.

De kling van Maurits zou thands tegenover den rok van den advokaat 2), de schaal naar de zijde der Contra-Remonstranten doen overslaan.

Het openlijk partij trekken alleen van den Prins van Oranje trok reeds terstond een groot aantal aanhangers van de Remonstrantsche partij af. Maurits begreep dat het oogenblik gunstig was om een beslissenden slag te slaan. Eerst te Nijmegen en te Brielle en later in alle steden van Holland, die tegen de Contra Remonstranten gezind waren, werd de regering gewelddadig veranderd. De

1) UYTT. 726.

2) VONDEL'S versje. *Weechschael van Hollandt ofte Hollandtsche transformatie.*

Tot zoo lang myn Heer de Prins
Gommers zyd die hoven hing
Trooste met zyn staele kling
Die zoo zwaer was van gewicht
Dat al 't ander viel te licht;
Toen acnbad elk Gommers pop
En Armijn die kreegh de schop.

waardgelders die door verschillende steden in dienst waren genomen tengevolge van de resolutie der Staten van 1617, de scherpe Resolutie genaamd, werden door den Prins overal afgezet.

Nergens had verzet plaats. De partij, die op de zijde van den Prins was, was te talrijk in elke stad, dan dat men iets durfde ondernemen. De afgevaardigden der Hollandsche Staten, uit den Haag naar Utrecht afgezonden om de Staten daar te bewegen, zich niet door den Prins te laten overreden, keerden onverrichter zake terug.

Terzelfder tijd werden uit de Hollandsche Staten Oldenbarneveld, Hugo de Groot en Rombout Hogerbeets en uit de Utrechtsche Gillis van Ledenberch en Adolf de Wael, heer van Moersbergen, gevangen genomen. Vicrentwintig Rechters, twaalf uit Holland en twaalf uit de overige provinciën werden hierop door de Staten-Generaal benoemd om over de gevangenen uitspraak te doen. De afloop der processen tegen deze staatsgevangenen is overbekend. Wij willen slechts aantekenen, dat ook in hunne vonnissen het invoceren en begunstigen van nieuwe denkbeelden in de Kerk, als een der gronden van hunne veroordeeling werd opgegeven.¹⁾

Nu ging alles in het kerkelijke den Contra Remonstranten naar den zin. De Provinciale Synoden, die

1) De vonnissen zijn te vinden bij BRANDT'S *Historie der rechtspleging*. Zie ook de *Verhooren van Oldenbarneveld*, uitgegeven door het *Historisch Genootschap* te Utrecht, o. a. p. 242.

sinds eenige jaren in sommige gewesten niet hadden plaats gehad, werden weder gehouden en het besluit om eene Nationale Synode te houden, werd door de Staten-Generaal goedgekeurd.

De kettergerichten vingen aan. Uyttenbogaerd had zich bij tijds uit de voeten gemaakt en was naar de Zuidelijke Nederlanden gevlucht. ¹⁾ Hij werd door de Synode van Delft afgezet en later ook door den burgerlijken Rechter, dat is te zeggen de 24 gedelegeerde rechters voor altijd uit Holland en Westfriesland gebannen. Enkele irenische gemoederen ²⁾ mochten ook thans nog hoop hebben dat de zaak in der minne kon geschikt worden, de verbittering was te groot om aan zoo iets te kunnen denken; de immoderate menschen, waarvoor de Groot reeds gewaarschuwd had, waren aan het roer en van hen was geene moderatie te verwachten. Alle toebereidselen voor de Nationale Synode van Dordrecht werden onderwijl gemaakt. De buitenlandsche hervormde gemeenten werden uitgenoodigd om zich te doen vertegenwoordigen, terwijl acht-

1) Prins MAURITS had eene persoonlijke veete, naar het schijnt, tegen UYTTEBogaerd, omdat deze hem eenmaal onder handen had genomen over zijnen onzedlijken levenswandel.

2) Zoo P. DU MOULIN, toen predikant te Charenton; die vroeger professor te Leiden geweest was, die eene Synode ergens in Zeeland wilde doen houden (als zijnde de geschikte plaats voor alle Hervormden om bijeen te komen) en daar eene Confessie wilde laten opmaken, zoo ruim dat alle Hervormden er zich mede konden verenigen.

tien wereldlijke personen als politieke Commissarissen werden afgevaardigd.

Voor de aardsche behoeften der beschreven vaders werd door de Staten-Generaal eene som van honderd duizend Guldens beschikbaar gesteld, terwijl tot het verkrijgen van 's Hemels zegen op het te verrichten werk, een algemeene bid- en vastendag werd uitgeschreven.

De vreemde Godgeleerden ¹⁾ werden, door de Staten, met de meeste voorkomendheid ontvangen; de pogingen evenwel aangewend om de fransche regering te bewegen het door haar gedane verbod aan de Fransche predikanten om de Synode te bezoeken, in te trekken, bleven vruchteloos.

Den dertienden November had de plechtige opening plaats der lang verwachte vergadering, door de rechtzinnigen van dien tijd begroet als de schoonste kerkelijke vergadering sedert de Apostolische tijden, ²⁾ door de vrijzinnigen van vroegeren en lateren tijd als een

1) Dat er onder de vreemde theologanten ook vele onbetekenende waren en het niet altijd tusschen hen zeer betamelijk toeging, leeren de beschrijvingen van BRITINGER en MEIJER in 1825 door GRAF uitgegeven in zijne *Beiträge zur Geschichte der Synode von Dordrecht*, Bazel 1825.

2) Synodo Dordraceno sanctiorem, augustiorem, melius ordinatam nulla retro saecula a temporibus apostolorum vidisse. BALTHASAR CELLARIUS, *de praedestinatione*. Prooem C. 3. Zie ook MOSHELM, *De Auctoritate Concilii Dordraceni*, 4 en vlg.

JACOB CAPELLUS, *Disputationes Sedanenses* Tom. I, Diss. 41, zegt: dat er nooit eene vergadering was geweest die de kettters „patientius audiverit, moderatius tractaverit, sanctius judicaverit.”

afschrikkend voorbeeld, hoe ver geestelijke hoogmoed kan gaan, tentoongesteld en veroordeeld.¹⁾

Balthazar Lydius, predikant te Dordrecht hield, tot opening der Synode, eene predikatie voor de Hollandsche afgezondenen, terwijl voor de buitenlandsche Godgeleerden Jeremias de Peurs, Waalsch predikant te Middel-

1) Als een bewijs hoe groot de verbittering der Remonstranten tegen de Synode was, strekt het volgend paskwil, dat men zelfs te Dordrecht vond aangeplakt op de deur van het gebouw, waar de Synode gehouden werd. BRANDT vermeldt het, doch het schijnt dat er bezwaar bestond tegen het drukken, ten minste uit bijna alle exemplaren van zijne *Geschiedenis der Reformatie* is het gelicht, III, p. 419.

*Triumphe van den Gereformeerden duivel onder zijne
Synode vergadert tot Dordt.*

Toen in Holland tot Dordt de Synode was begonnen
Vierde de Duivel voor de hel met piktonnen,
Want al heeft hij alom veel vrienden en knapen wonen,
Nochtans en kreeg hij nooit bijeen alsulke personen;
En nergens op aerde vergaderde alsulke ract
Om te bewijzen dat Godt is de oorsaak van alle quaedt.
Of dat hij den mensch ondoenlijke dingen gebiedt
Of eeuwelyck verdoemt de gestorvene sielen om niet;
Want al is 't dat de Duyvel wel weet door reden
Dat dit geheel strijdt tegen alle goddelycke seeden,
Nochtans is hij blij dat soo vele kloeke mannen
Leeren Godt te weesen een Prinse der tirannen,
En dat Godt van eeuwigheit den vrijen wil heeft gebonden
Willende als vrienden kiezen d' een en d' andren verwerpon als honden.
En hoopt door dees leer te krijgen groote hoopen
De geen en die meinen 't quaat niet te kunnen ontloopen;
Dies bedanckt hij Calvijn voor dit nieuwe Kamerspel
En d' andere sal hij bedancken als zij komen in de hel.

Vgl. ook VONDELS *Decretum Horribile*.

burg, optrad. Na afloop der predikatiën begaf men zich in plechtstatigen optocht, midden door eene uit alle steden des lands in de oude Gravenstad zamen-gestroomde volksmenichte naar den Stads Doelen, alwaar de zaal voor de bijeenkomsten was in gereedheid ge-bracht; de vreemde leeraren werden hicrop uit hunne logementen afgehaald en ter vergadering binnengeleid, waar zij plechtstatig werden verwelkomd. De eerste zitting van het groote kettergericht ving aan. De be-raadslagingen werden gedeeltelijk in het publiek gehou-den, terwijl ten gerieve der vreemdelingen de latijnsche taal werd gebruikt, tot groot bezwaar van dezen en genen der politicke Commissarissen, die, in die taal niet bijzonder bedreven waren en onder welke zelfs een Amsterdamsch ouderling was, die geen woord latijn kende en een Amers-foortsch Burgemeester, die altijd zijn latijnsch woorden-boek voor zich had liggen, om zodoende op de hoogte der debatten te blijven. 1) Johannes Bogerman predikant te Leeuwarden bijzonder beschermeling van den frieschen stadhouder Willem Lodewijk 2) werd tot voorzitter be-noemd en heeft als zoodanig eene droevige vermaard-heid verworven.

Welhaast verschenen binnen Dordrecht dertien Re-monstranten, de meest bekende hoofden der partij met den beroemden Leidschen Hoogleraar Episcopius aan het hoofd. Zij waren door de Staten gedaagd om voor de Synodale vierschaar gehoord te worden.

1) B. DWINGLO, *Nulliteyten van de Synode van Dordt*.

2) *Archives*, IIIeme Serie, II, p. 568.

Nooit zijn mannen van den leeftijd en den stand dezer arme Remonstranten op zulk eene vernederende en minachtende wijze door hunne Rechters behandeld als deze gedaagden. De bitterste versmadingen, de lafste plagerijen, den meest laatdunkenden trots hadden zij dagelijks te verduren. Het scheen dat men het er op toeleidde hen zooveel mogelijk te sarren en het leven onaangenaam te maken.

Toen Episcopijs eene redevoering namens de gedaagden gehouden had en men hem verzocht eene copie daarvan over te leggen verontschuldigde hij zich met te zeggen dat hij slechts ééne copie had, waaruit hij had voorgelezen. Toen hij nu later, op dringend verzoek aan eenige der politieke Commissarissen het klad zijner rede gaf en dit ter oore van Bogerman kwam, beschuldigde deze hem, op hoogen toon, van logen, daar hij gezegd had slechts ééne copie te hebben terwijl hij het klad te huis had. ¹⁾

En als eenige Remonstranten zich verontschuldigen over het overleggen van schriften, eenige dagen na den bepaalden termijn en als reden de felle koude opgaven die hen verhinderd had zoo gestadig te werken als anders, vroeg een der politieke Commissarissen op schamperen toon, of hunne hersenen dan bevroren waren. ²⁾ Bij zulke gelegenheden vergaten de Eerwaarde heeren zich soms zoover, dat de zaal weerklonk van hun schaterend gelach. Zelfs over het geld

1) BRANDT, III, 135.

2) BRANDT, III, 526.

dat den gedaagde Predikanten door de Staten was toegelegd, maakte men allerlei zwaarigheden. Zij moesten het gedurig komen vragen, om het, na vele afwijzingen, te bekomen met de opmerking dat het eigenlijk schande was, dat zij noch geld kregen. ¹⁾

De buitenlandsche theologen, hoewel allen in de godsdienst hunne tegenpartij, ergerden zich somtijds over de bejegening den ongelukkigen aangedaan; de brieven van den Engelschen geestelijke John Hales ²⁾ zijn er getuigen van. Men zecht zelfs dat een der Bremer afgezanten eenmaal uitriep: „o Dordrecht! Dordrecht, dat ik uwe muren nimmer hadde gezien!” ³⁾

1) BRANDT, III, 196.

2) HALESI, *Epistolae* bij MOSHEIM, Ep. XXIII. Lud. Crocius Bremensis vidisse se monebat praesidem paulo commotiorem in eo fuisse negotio et acerba quaedam verba excidere sibi passum fuisse a quibus multo rectius abstinuisset etc. iam intempestivam illam acerbiteriam invidiose consilio exprobrari si minus odio et libidini plus caritati et paci datum fuisset melius existimationi eius iam consultum fore.

Lord CLARENDON zeide van deze brieven van Hales dat zij waren „the best memorial of the ignorance and passion and animosity and injustice of that convention.” CHAMBERS, *Cyclopaedia of English Literature*, I, p. 303.

De brieven van Hales zijn ook in het Hollandsch uitgegeven.

3) BRANDT, III, 564. De te Dordrecht geciteerde Remonstranten schreven aan UYTENBOGAERD, die zich toen in Antwerpen bevond, een brief, waarin o. a. het volgende over de leden der Synode:

„Wij wijken hun niet een haar breedt. 't Gene zij behoorden van ons te eischen presentceeren wij hun, ende worden afgeslaeghen, die ons ten strijdt behoorden te roepen, worden van ons uitgedaoght ende macken sich 't sock; die ons schuldich sijn, weigeren ons die, hoewel daertoe gebeden sijnde. Wij soeken met haer in collatie te treden, het is hun onaengenaem, ja sij konnen den naem naeulijks verdraegen.

Van zulke Rechters was niet veel zachtmoedigheid te wachten. Het vonnis van afzetting der gedaagden werd door de Synode uitgesproken. Dit vonnis was zuiver kerkelijk en als zoodanig rechtmatig. De modus quo en alle bijkomende omstandigheden daargelaten had de kerk natuurlijk het recht om eene verklaring te geven van wat zij geloofde en degenen, die van die verklaring afweken van het predikambt te ontzetten.

Zeer terecht werd dan ook op voorstel van enkele leden de qualificatie der Remonstranten als perturbateurs van het vaderland en de rust der republiek uit het over hen gevelde vonnis gelicht.¹⁾ Dit toch was de zaak van den burgerlijken, niet van den kerkelijken rechter. Dit rechtmatige zal echter het eenige wel zijn, wat men goeds kan zeggen van de synodale beslissing.

Wij bestaen vrijmoediglich onze leere hun voor te dracchen ende hun misdracht te ontblooten; 't wordt ons verboden. Wij willen hun openbaeren ende in hunne schoot uitschudden. dat ons om 't herte leit, sij weigeren het te hooren en dringen ons tot een ontijdigh examen.

Wij wijzen hun aen de billijkheit van ons doen door gewichtige redenen, sij opposeren ons autoriteit.

Synodale decreten en resolutien geapprobeert en bevestigt van de hooge Overigheit zijn hun geweer en wapen.

BEANDT, III, 270.

1) BEANDT verhaalt slechts dat er aanmerkingen op die woorden werden gemaakt. Daar zij evenwel niet in het vonnis voorkomen, schijnt het, dat men, op grond van die aanmerkingen, die woorden heeft weggelaten. Zie *Handelingen des Synode Nationalis van Dordrecht*, p. 322. De schrijver der *Korte Historie van de Synode Nationael* (Arnhem 1776) spreekt ook van veranderingen, in het ontwerp gemaakt, p. 247 en LEYDEKKER verhaalt uitdrukkelijk dat de woorden er uit genomen zijn, I, p. 644.

Dat zij onverstandig, hardvochtig en onchristelijk was behoeft voorzeker geen betoog. De geheele handeling was eigenlijk slechts eene wraakneming der partij die thans aan de regering was gekomen. Wat Bogerman en de zijnen te Dordrecht besloten vond dadelijk op het Binnenhof te 's Hage, in Cornelis van Aerssen, die de tegenpartij den voet had gelicht, een gedwee ondertekenaar. De Bremer Professor Matthias Martinius zag het noch zoo verkeerd niet in, toen hij zeide dat eigenlijk de geheele Synode slechts eene politieke farce was geweest. ¹⁾

Kort na het sluiten der vergadering viel het grijze hoofd van den Lands advokaat. Nu, zoo luidde de bittere spot der Remonstranten, ontbrak er niets meer aan de Synodale besluiten. De Dordrechtsche Canons waren verzegeld met het bloed van den eersten Arminiaan uit het land. ²⁾ Maar bleven de Dordtsche vaderen in hunne uitspraken ten minste binnen de perken van het strictum jus, de Staten van Holland gin-

1) BRANDT, III, 564. GRAF, 127.

2) BRANDT, III, 614.

Zoo ras de Aartslastertong van 't huichelaars Synode
Den aardt des afgronds Gode
Anzeeg, en had Gods naam tot zuivring van haar zaak
Gebrandmerkt op haar kaak;
Ontbrak er zegel om dien gruwel kragt te geven
Met quetzing van het leven,
En 't afgemertelt bloed der vroomste borst
Daar helsehe wraak na dorst.
VONDEL, *Jaergetijde van wijlen Heer Joan van Oldenbarnevelt.*

gen ook die perken te buiten. Zij begonnen met de gedaagde predikanten, nadat hun vonnis geslagen was, te Dordrecht nog eenige weken in arrest te houden, ten minste in zeer strenge bewaking, ¹⁾ niettegenstaande hun vrijgeloide was toegezegd. ²⁾ Dit had men zelfs op het Concilie van Trente, jegens de aldaar gedagvaarde Hervormden, niet gedaan. Ondertusschen ontwierpen zij de zoogenoemde acte van stilstand, waarbij de ondertekenaars zich verbonden om niet meer, noch in het openbaar, noch in het geheim te prediken of op eenige wijze hunne leer te verkondigen. Dat deze akte van stilstand niet strijdig was met de woorden der Unie, kon misschien worden volgehouden. Daar was alleen vastgesteld dat men niemand zou mogen lastig vallen

1) Het werd aan een hunner, schoon hij zich bij rekwest tot de Staten wendde en aanbood borg te stellen, geweigerd zich eenige dagen uit Dordrecht te verwijderen om zijne zuster te gaan bezoeken die stervende was, en hem, voor haren dood, noch verlangde te zien.

2) B. DWINGLO, *Nulliteiten der Dordtsche Synode*, 42. Men heeft den Remonstranten vrijghelei toegeseld ende evenwel in arrest gehouden.

LEYDEKKER spreekt volstrekt niet van dit vrijgeleide en laat dit punt, schoon hij BRANDT anders voet voor voet volgt, onwederlegd, waaruit men kan opmaken dat er niet veel tegen viel in te brengen.

VAN BAERTE (BARLAEUS) schreef in eenen brief aan de Remonstrantse kerken: "In de Synode is geviolceert het jus gentium. Daarom is het ook eene eeuwige infamie voor het Concilie van Constans, dat zij JOHANNES HUSS, met vrijghelei gekomen zijnde, hebben gehouden en verbrant. Doeh in het Concilie van Trenten, welck billijker en rechtvaerdiger is geweest dan het Synode van Dordrecht, heeft men den Gereformeerden vrijghelei gegeven en ook gehouden dengenen die daer verschenen."

YPERI en DERMOUT, II, Aant. 291.

wegens zijn geloof. De tegenwoordige bepaling liet dan ook ieder vrij om te gelooven wat hij wilde, maar verbood alleen het verspreiden van het kettersche geloof. Tegen den geest der Unie en de historische ontwikkeling van onze Staatsinstellingen druischte de akte echter ongetwijfeld in. De Unie bedoelde geen gewetensdwang en nu kon het toch moeielijk anders dan gewetensdwang genoemd worden dat men aan predikanten voor wie het eene gewetenszaak was, de leer die zij voor de ware hielden aan hunne medebroeders te verkondigen, alle prediking zoowel in het openbaar als in het geheim, direkt zoowel als indirekt verbood. Daarbij moest de geschiedenis van de wording der republiek, gebouwd als zij was op vrijheid, niet het minst in 't godsdienstige, den raadslieden van 1619 het nemen van dusdanige maatregelen ten eenenmale ontraden. De gedaagden verdedigden hunne weigering dan ook met de juiste opmerking dat zij gaarne wilden beloven van nu aan niet meer in de Hervormde kerken te prediken; maar het prediken op andere plaatsen na te laten, konden zij met hun geweten niet overeenbrengen, dat hun geleerd had: Gode meer gehoorzaam te zijn dan de menschen. ¹⁾ Dan, zooals een hunner terecht zeide: al deze

1) 't En mocht oock den Remonstranten in 't minste niet helpen, dat se verscheydene en ghewichtighe redenen allegeerden ende bijbrachten, daarmede sij onwedersprekclijk betoonden ende bewesen dat zij consciencie halven sulcke generale belofte niet en mochten ofte konden doen: ja dat het gheen Christen gheoorlooft was toe te laten zich so suleken belofte te laten verbinden, verre van daer dat hij hem selven soo soude verbinden; of ten ware dat sij hare beloften, welcke sij Gode

redenen mochten niet gelden. Wat de gedaagden aangaat, een hunner teekende de akte en werd ontslagen; de overigen werden voor altijd verbannen en op bevel der Staten over de grenzen gebracht, met bedreiging van zware straffen zoo zij weder in het Vaderland terugkwamen.

Ondertusschen beijverde zich de Overheid overal, zoo wel in Holland als in Gelderland en vooral in Utrecht dit voorbeeld te volgen. Aan ieder die van onrechtzinnigheid verdacht werd en weigerde de Dordtsche leerstukken te onderteekenen, werd de Akte van stilstand voorgelegd en wie ook deze weigerde te onderteekenen, werd gebannen. Wagens vol Arminiaansche predikanten doorkruisten welhaast het land en voerden die ongelukkigen naar Waalwijk in Noord-Brabant, het eerste dorp dat in handen der Spaanschen was.

Het lot dezer ballingen was voorzeker hard, hunne lotgevallen beslaan eene bladzijde in onze geschiedenis, die thands bijna ieder, had hij er de macht toe, zou

en haren Heere Jesu Christo, midsgaders sijne ghemeynte solemnelyc-ken ghedaen hadden, trouwelooselycken willen schenden ende de gemeene wet der liefde, welcke ons ghebiet onses naesten welvaron en salichheit op de allerbeste wijze, altijdt te zoeken, wilden scheuren, ja haer selven wilden begeven in de eyschelijke straffen die Godt teghen de stomme en stilswijghende herders, teghen de ghene die haer pondt begraven, teghen de dorre en onvruchtbare boomen uytgesproken heeft.

Onbillijcke Wreetheyt der Dortsche Sinode, 1619, p. 8.

Men denkt hier onwillekeurig aan de schoone woorden van VINET: La manifestation des convictions religieuses est un droit puisque c'est un devoir.

willen uitdelgen, maar wij kunnen toch eene enkele aanmerking niet onderdrukken.

Plukten de Remonstranten niet de vruchten van den boom, door henzelfen geplant? Kon men niet van hen zeggen dat zij eenigermate loon naar werken kregen?

Zonder te willen gelooven dat zij, zoo zij de macht in handen hadden gehad, op dezelfde wijze hunne tegenpartij zouden hebben behandeld, bracht toch de door hen verkondigde leer tot dezelfde gevolgen. Zoo de Staten eene apologie hadden willen geven van hunne handelingen in 1619, zij hadden misschien uit geen boek betere verontschuldigen kunnen putten dan uit Uyttenbogaerd's traktaat van het Ampt der Hooge Overheid in Kerckelycke Saeken. Trigland en Leydekker ¹⁾ halen dan ook triumphantelijk zinsneden uit dat boekken aan, om, zodoende de Remonstranten met hunne eigene wapenen te dooden. Wij moeten bekennen niet geheel zonder grond. Uyttenbogaerd, ²⁾ na aan de Christelijke Overheid de hoogste macht in kerkelijke zaken te hebben toegekend, waaronder het zorgen voor de zuiverheid der leer, het bijeenroepen, regelen en voorzitten der Synoden, als andersinds, wil wel niet van geloofsvervolging weten en raadt alleen het gebruik van het geestelijk zwaard, dat is, Gods Woord, en niet van het Rechterlijk zwaard aan; maar daarnaast wenscht hij toch ook dat de overheid die vergaderingen verbiede

1) TRIGLAND, 1148, 14. LEYDEKKER, II, 34.

2) UYTTEBogaerd, p. 122.

„die gelyk se tegen d'cere Gods stryden ooc, den Staect „des lants en de gemeene ruste schadclyck syn.”

Wat deden de Staten anders?

De praedestinatieleer van Arminius, (dit was door eene, door de Overheid bijcengeropen Synode, uitgemaakt) streed tegen de eer van God en nu verbood de Overheid de vergaderingen der Arminianen. Ook is het niet te ontkennen dat, schoon de plakaten van 1617, toen de Remonstranten op het kussen zaten, een milderen geest ademen dan de Dordtsche decreta-liën, er toch ook in dien tijd bepalingen tegen de vergaderingen der Contra-Remonstranten genomen zijn, niet van hardvochtigheid vrij te pleiten.

Kan men echter hiervan eene grievē maken tegen de Remonstranten, de tegenstanders behoefden er zich waarlijk niet op te beroepen. Hunne handelwijze was ten eenemale strijdig met de leer door hen verkondigd. Zij hadden altijd de Kerk vrij willen houden van alle wereldlijke macht; zij hadden altijd getracht de macht in kerkelijke zaken aan de Staten te onttrekken.¹⁾ Hoe

1) Zie ELLARDUS VAN MEHEN, *Tractaat van het recht der kerke Christi etc.* Harderwijk, 1616, tegen HUYTENBOGAERD uitgekomen. Daar wordt, p. 146, tot het einde de geheele questie van het beroepen der predikanten, het uitvaardigen van kerkelijke wetten en het bijeenroepen der Synodes in kerkelijken zin beslist. Nu zecht hij wel dat dit alleen geldt in gewone toestanden, „de vraghe is hier van het ordinarische ende als de stant der kerke in goeden doen is. Want indien volgen soude dat al hetghene 't welck in eene extraordinarische sacke wel gedaen is ordinarisch van een dezelfde persoon wel soude mogten gedaen werden enz. Met dit «aux grands maux, les grands remèdes» kan men veel verdedigen.

dikwijls hadden zij geijverd tegen het bijeenroepen eener Synode door de wereldlijke macht, hoeveel tegen invloed van politieke Commissarissen op die vergaderingen geschermd?

Nu was er eene Synode gekomen, zamengerooten door de wereldlijke macht (liever door het wereldlijk geweld) waar de politieke Commissarissen eene eerste rol hadden gespeeld, en toch was het die Synode, aan welke „de goddelijke verborgenheden uit den hemel waren ontdekt.¹⁾ Hoe sterk was er steeds gestreden tegen het benoemen der predikanten door de burgerlijke overheid; thans zette de Magistraat hen in grooten getale af²⁾ en men zweeg niet alleen, maar moedigde het aan. Bleek het hier niet weder uit dat, zooals wij reeds hierboven opmerkten, de strijd over het gezach der overheid eigenlijk meer een strijd uit partijbelang dan een strijd voor beginselen was geweest? Uit een zuiver staatsrechtelijk oogpunt was de quaestie ook bijna niet beschouwd. De eenige leek die zich in den strijd mengde was Hugo de Groot, overigens werd hij door predikanten gestreden, die veel politiseerden, maar geene groote staatsrechtelijke kennis hadden. Ook zal men in de twistschriften van dien tijd zelden een filosofisch of historisch-juridisch betoog over het jus in sacra vinden. Het gezach van kerkvaders en bijbelteksten, niet dat van rechtsgeleerden³⁾ waren de meest gebruikelijke wa-

1) *Brief van PAULUS SERVITA aan HEINSIUS*. IJYDEKKER, I, p. 676.

2) Zie vooral de Utrechtsche geloofsvervolgingen bij BRANDT, III, 940 en vlg.

3) Als VAN MEHEN eene plaats uit *de Politica* van ARISTOTELES

penen van beide partijen. Daardoor werd de strijd zoo onbepaald en konden zich eigenlijk beide partijen de overwinning toekennen. Wat toch is meer rekbaar dan bijbelteksten, vooral als zij uit hun verband zijn gerukt. Men heeft, zooals bekend is, in onzen tijd het communisme verdedigd en bestreden op gezach van den Bijbel, aan beide zijden met evenveel recht. 1) Zoo ging het ook hier.

Dit noch ten laatste over den strijd; hij was bij uitstek onvruchtbaar. De macht van den Staat bleef, niet-tegenstaande hare bestrijders aan het roer waren. De postacta der Dordtsche Synode, leverden er het bewijs van. De Synode werd namelijk, na het vertrek der vreemde Theologanten weder geopend op den dag van Oldenbarnevelds onthoofding. De punten op deze heropende zitting betroffen voornamelijk de innerlijke regeling der Kerk en het vaststellen eener kerkorde 2). Het bleek bij de beraadslagingen welhaast dat, schoon de Synode zich van de Remonstranten zoo cavalièrment ontdaan had, zij de Remonstrantsche begrippen

vermeldt, dan haalt hij die noch aan bij een derden uit eene plaats van de *Uitlegging van het boek Samuel* van den Hervormden Godgeleerde PETRUS MORTIJN. V. MEHEN, *Tractaat*, p. 170.

1) Verdedigd op grond van de *Handelingen der Apostelen*. Bestreden met het woord van CHRISTUS: "de armen zult gij altijd bij u hebben."

2) De postacta der Synode zijn niet opgenomen in de folio uitgave van 1620 der *Handelingen van de Syn. Nat.* Zij zijn, volgens BRANDT, III, p. 626 in 1668 gedrukt. Rarius occurruunt, zegt v. D. MARCK, *Lect. Acad.* II, p. 34. Zij zijn echter te vinden in de *Korte Historie van de Syn. Nat.* door den *Procureur van de vaderlandsche Kerke*, Arnhem 1776.

noch niet geheel in haren boezem had uitgerooid. De absolute vrijheid der Kerk door de contra-Remonstranten zoo sterk voorgestaan, vond hare tegenstanders in de politieke Commissarissen die, najverig op hunne rechten en die hunner committenten vooral (en dit zal bij sommigen wel eene oratio pro domo geweest zijn) tegen de opheffing van het patronaat-recht te velde trokken. 1) De predikanten hadden eigenlijk gehoopt de Leycestersche kerkorde, thands zonder slag of stoot, door de Staten te zien goedkeuren; maar zij hadden in dezen, buiten den waard gerekend. In de twee punten waartegen zich de Staten, reeds vroeger gekant hadden, was het hun ook nu onmogelijk hunnen zin te krijgen. Bij de beroeping der predikanten in het algemeen en het patronaatrecht in het bijzonder, zagen zij zich tot inwilligen verplicht. Bij het IV. artikel der kerkorde van 1591, dat de beroeping der predikanten in het algemeen regelde, moest worden gevoegd, dat de beroeping niet kon plaats vinden „sonder goede correspondentie met de Christelijke overheydt der plaetse respectivelijk,” terwijl voor het patronaat-recht negen bijzondere artikelen werden vast-

1) Zij zeiden dat het niet mogelijk zoude zijn dit recht geheel weg te nemen dewijl de Heeren Staten nimmer zouden gedogen dat diegene die in wettige possessie van dit recht waren, daarvan zouden beroofd worden door eenig kerkelijk besluit, derhalven dat de Synode beter zoude doen om de misbruiken, zoo er eenige waren, te verbeteren, dan om 't zelve in 't geheel te vernietigen. *Korte Historie v. d. Synode Nat.* p. 279. WILTENS, I, p. 117. YPEY, *Het patronaatsrecht*, II, p. 532.

gesteld, die evenwel noch een echt kerkelijken tint hielden.

Vooreerst bleef het beschouwd als een kerkelijk recht en niet als een burgerlijk. De kerkelijke rechtbank, in dezen, de classen en provinciale Synoden was de hoogste rechtspraak in verschillen betreffende de uitoefening van het patronaat-recht. Voorts werd het recht schier tot een schaduwbeeld gemaakt door de bepaling dat de Kerk het recht had den gepresenteerden persoon te weigeren, zoo zijne gaven of manieren haar niet aanstonden. ¹⁾

Dan het maken van deze bepalingen was niet moeilijk, het moeilijkste van de zaak was de goedkeuring der Overheid te verkrijgen. Hiertoe werd Bogerman met nog twee andere predikanten D. H. Faukelius en D. F. Hommius en den Leydschen Hoogleeraar J. Polyan-der naar den Haag gezonden. Hun last strekte om de Staten Generaal voor hunne medewerking in de plaats gehad hebbende handelingen, te bedanken, terwijl zij tevens overbrengers waren van een rekwest der te Dordrecht vergaderden, waarin bij Hunne Hoog Mogenden werd aangedrongen op de goedkeuring der gemaakte verordeningen, het handhaven en uitvaardigen van plakaten tegen de Roomschen en Joden, tegen het misbruiken van Gods naam, het comedie spelen der Re-

¹⁾ Terecht zecht VAN DER MARCK dan ook van deze artikelen, *Leet. Acad.* II, 3, p. 38. Ad quos novem articulos tantum generaliter notare lubet quod jus patronatus plane inane nomen foret si constituti articuli vim Legis Ecclesiasticae obtinuissent etc.

derijkers, het dansen, de Sabbathschennis en dergelijke in hun oog onheilige zaken.

Twee punten verdienen hier vooral opmerking. Vooreerst de noodzakelijkheid van het verzoek. Wij moeten toch in het oog houden dat de politieke Commissarissen, die de acten der Synode hadden geteekend, daardoor alleen verklaarden dat alle besluiten genomen waren in hunne tegenwoordigheid; maar in het minst niet door hunne onderteekening hunne committenten, de Provinciale Staten, verbonden. ¹⁾

Ten anderen handelden de Dordtsche rekwestranten, door hun verzoek bij de Staten Generaal te berde te brengen tegen de artikelen der Utrechtsche Unie, die aan iedere provincie de soevereiniteit in godsdienstzaken gewaarborgd had. Wellicht beriepen zij in dezen zich op het gepretendeerde Generaliteitsbesluit van 1583 waarvan wij hierboven handelden. De provinciale Staten, in allen gevalle, hebben dat recht gehandhaafd. De Staten-Generaal hebben wel de handelingen der Synode goedgekeurd maar alleen wat aangaat de leer en de veroordeeling der Remonstranten. Over de kerkorde hebben zij zich nooit verklaard. ²⁾ Het staat ons slechts

1) DE GROOT, *Verantwoording van de wettelijke regering*, p. 84.

2) V. D. MARCK zocht p. 42. Qua in re (de kerkorde) non videndum quid forsam Ordinibus Generalibus placuerit. Het schijnt dus dat sommigen bewoorden dat de Alg. Staten de kerkorde hadden goedgekeurd. Dit is des te meer bevreemdend omdat niet alleen de rechtzinnige schrijver der *Korte Historie van de Syn. Nat.* er volstrekt geene melding van maakt, maar zelfs in de voorrede voor het derde deel van WILTENS *Kerk. Placcaatboek* (geschreven door de 4 pre-

te beschouwen hoe die kerkorde in de verschillende provinciën is opgenomen. Over hare al of niet aanneming door de Staten van Holland bestaat strijd. Sommigen beweren dat zij aangenomen is en beroepen zich daarvoor op eene Resolutie van 2 Juli 1619 en eene van 18 December. De eerste resolutie evenwel spreekt slechts van eene voorwaardelijke aanneming; aan de Staten-Generaal zou worden voorbehouden de „uitlegging van alle duisterheden” en dat op dien voet de kerkorde werd aangenomen. In de tweede Resolutie die over de schoolmeesters handelt wordt gesproken van de Dordtsche kerkorde, „alhier aangenomen en geapprobeerd;” doch geene vijf regels verder geeft dezelfde Resolutie aan de Gedeputeerden ter Staten-Generaal den last om aan te dringen op het aannemen der kerkorde door de Staten-Generaal terwijl anders zulks particulierlyk in Holland en West-Friesland zal worden gedaan. 1) Dat de eerste

dikanten, J. W. TE WATER, W. DE KONING, P. H. HUGENHOLTZ en A. RUTGERS, aan welke de bijeenbrenging van dit Supplement van het werk van WILTENS en SCHELTUS in 1785 was opgedragen), wordt ontkend dat de Algemeene Staten de kerkorde zouden hebben goedgekeurd, hoewel die schrijvers volhouden dat de Staten van Holland hunne goedkeuring gegeven hebben.

Zie ook het *Recht der Overheid omtrent kerkelijke bedieningen* van Mr. D. VAN ALPHEN. Leyden 1756, p. 260.

TE WATER (*Verh. over de Reformatie in Zeeland*) verhaalt dat de Staten van Zeeland en Friesland zich bepaald tegen de kerkorde verzetten.

1) Beide Resoluties zijn te vinden bij WILTENS *Kerkelijk Placcaatboek*, III, p. 6 en 273. Vgl. ook DUDLEY CARLETON, *Mémoires*. III. p. 103. De schrijver der *Korte Historie* zegt dat de kerkorde door de Staten van

resolutie slechts eene voorwaardelijke goedkeuring behelsde en in de tweede die voorwaarde vergeten of uitgelaten is, blijkt, dunkt mij, ook uit de Remonstrantie der Synoden van Zuid- en Noord-Holland tegen eene gewijzigde kerkorde die de Staten in 1621 wilden invoeren. In deze Remonstrantie beriepen zij zich op de tweede Resolutie ten bewijze der wettelijke approbatie, door de Staten aan de kerkorde van 1619 verleend. Was het toen niet in confesso geweest dat de goedkeuring van Juli slechts eene voorwaardelijke was, zij zouden zich klaarblijkelijk op de Resolutie van Juli beroepen hebben, nu echter trokken zij van de uitlating in de tweede Resolutie partij om aan hunne bewering een glimp van waarheid te geven. In allen gevalle, algemeen ingevoerd is de kerkorde van Dordrecht nimmer. Nog in 1691 bediende men zich in de stad Dordrecht zelve van die van 1591. ¹⁾ Ook hebben de

Holland niet is aangenomen, p. 298. Zie BOR, *Aanhangsel van authentieke stukken* tot het III. deel, waarin de geheele Remonstrantie wordt medegeedeeld omdat de Heeren Staten van Holland en Westfriesland voor deze de ordre zooals ze ligt hebben goapprobeert ende ghecarresteert sonder eenige veranderinge genomen den 18. December 1619, bij welke Resolutie Uwe Ed. Mog. verzocht en gebeden werden te willen blijven als doen ter tijdt met goede redenen en insichten genomen.

Zie vooral BOR, *Bijvoegsel van authentieke stukken*. YPEV en DERMOUT, *Aant.* 283, p. 162.

De kwestie van de al of niet goedkeuring der kerkorde wordt ook besproken door P. HOFSTEDÉ, *Oost-Indische Kerkzaken*, Rotterdam 1789, I, p. 35 en vlg.

1) VAN ALPHEN, *Het recht der Oeverheid omtrent kerkelijke bedieningen* p. 241.

Noord- en Zuid-Hollandsche Synoden niet afgelaten van gedurig de invoering bij de Staten te verzoeken.

In 1621 waren de Staten van plan de Dordtsche kerkorde gewijzigd in hunnen zin, in te voeren; doch hier-tegen verhieven de Synoden hare stem zoo sterk dat het bij het plan bleef. De zaak werd nu weder op de lange baan geschoven, waarop de Noord- en Zuid-Hollandsche Synoden zich in 1624 andermaal tot de Staten wendden met verzoek, om voorloopig tot nader besluit, de Leycestersche kerkorde te gebruiken; dan, ook dit werd van de hand gewezen; de Staten besloten ten spoedigste de zaak der kerkorde te regelen, maar voorloopig alles in statu quo te laten. Die status quo duurde zoolang de Republiek bestond.

Gelderland schijnt de eenige provincie te zijn geweest waar men de kerkorde heeft aangenomen, evenwel niet geheel onveranderd. In drie artikelen bracht men eenige, hoewel niet bijzonder groote veranderingen; de bijeenkomsten der Classen alleen werd beperkt door de Overheid. 1) De aanneming in Utrecht schijnt niet zoo absoluut te zijn geweest en voor eene vrij ruime inmen-ging der Overheid de deur te hebben opengelaten. 2) Zeeland heeft de kerkorde nooit ingevoerd. Men bleef zich daar aan die van 1591 houden. Het patronaat-recht is dan ook in Zeeland nooit uitgeoefend. Men had tot beroeping der predikanten het zoogenaamde Collegium qualificatum, bestaande deels uit leden van

1) BRANDT, IV. p. 288.

2) *Korte Hist.* p. 298, de noot. *Utr. Plakkaatboek*, I, p. 380 en vlg.

den kerkeraad, deels uit magistraatspersonen. 1) Ook in Drenthe, Groningen en Overijssel is men bij het oude gebleven. Het slechtst werd de Dordtsche kerkwet echter in Friesland ontvangen. Zij werd daar beschouwd als niet praktikabel en tegen 's Lands resolutien strijdig in vele punten. 2) Zoowel de Synode als de Staten verwierpen haar. 3) Men koos ook daar het zekere voor het onzekere en liet het bestuur der kerk op den voet zooals het geweest was. 4)

1) J. W. TE WATER, *Kort verhaal der Reformatie in Zeeland* Middelburg 1766, p. 474 en vlg.

2) YPEY en DERMOUT, II, *Aant.* 284, p. 165.

3) BRANDT, IV, 22.

4) De *Kerkelijke Wetten van Friesland* zijn verzameld door G. NAUTA en in 1757 uitgegeven. Zie *Wetboek voor de Herv. Kerk in Friesland*. Franeker 1806.

HOOFDSTUK III.

De Roomsche Katholijken, zooals wij reeds zagen, waren in ons vaderland bij de meerdere uitbreiding van de Hervormde Kerk en hare erkenning en bevestiging door den Staat, langzamerhand op den achtergrond geschoven en van alle voordeelen en voorrechten allengskens beroofd. Men liet het hier somwijlen echter niet bij blijven. Ook tegen hen werd het beginsel van gewetensvrijheid, door de Unie voorgeschreven, niet altijd even ruim toegepast. Reeds spraken wij van enkele plakaten tegen de „Papisten”; die verordeningen werden van tijd tot tijd hernieuwd en verscherpt. In 1594 ¹⁾ 1606, 1612 ²⁾ en herhaaldelijk later werden strenge

1) WILTENS, I, p. 526 en vlg.

2) BEAULIEU schrijft uit Parijs aan TRUMBULL, Engelsch Gezant te Brussel, in 1612. We have understood of the severe placard made by the States against the Catholicks, wherewith they are nothing well satisfied here. Your Pere Najen passing lately this way in his journey to Rome, did complaine unto the Queen (MARIA DE MEDICIS, toen regentes) of the States forbidding the Exercise of the Catholick religion in the Plat Pays of the bordering country under their jurisdiction; in the contrary, as he pretended, to the promise made in that behalf to the President JEANNIN, at the time of the concluding of the truce: Wherein it seemeth the Queen doth purpose to imploy herself towards the

bepalingen tegen alle Roomsche Vergaderingen uitgevaardigd zoowel „in kercken en particuliere huysen,” als „op den velde, in schepen of schuyten.”

Ook hier werd echter gelukkig het strictum jus niet altijd even onverbiddelijk toegepast, het vond eene heilzame tempering in de toen zoo sterke autonomie der stedelijke besturen. Sasbold, bisschop van Philippi in p. inf. maar eigenlijk van Utrecht, bekende zelf meer van de Jesuiten dan van de Hervormden te lijden te hebben.¹⁾ De tijdelijke ballingschap in 1602 tegen hem uitgesproken, berustte voornamelijk daarop, dat hij van den vijand des lands, den Aartshertog Albert, den titel van bisschop had aangenomen.²⁾ Ook bleef een groot getal geestelijken zich steeds in de Nederlanden ophouden en werd er niet alleen oogluikend geduld,³⁾ maar zelfs eenigermate erkend. Gebeurde er evenwel het een of ander dat achterdocht jegens de Roomschen opwekte of meende men te moeten klagen over eenige „paep-

States. But their Ambassador here denyeth any such promise to have been made by them, whereby they may be bound to the observance thereof. WINWOOD, *Papers*, III, 359.

1) SASBOLD schreef in 1596. Non hi (protestantes) tantum incommodant quantum illi (jesuitae) affligunt. DU PAC DE BELLEGARDE, *Histoire de l'église d'Utrecht*, p. 92, de noot.

2) Het vonnis staat in *Batavia Sacra*, II, p. 47. De anti-Janse-nistische partij, die steeds de Utrechtsche prelaten in hunne waardigheid heeft trachten te verlagen, ontkent die benoeming door den Aartshertog, maar verhaalt slechts dat hij wegens het gerucht zijner benoeming veroordeeld is. MOZZI, *Histoire des Révolutions de l'Eglise d'Utrecht*, Gend 1828, I, p. 54.

3) Placcaat v. d. Staten Generaal, 26 Febr. 1622 „ende by publyque tolerantie gedooght. WILTENS, I, p. 546.

sche stoutigheid", dan werd het vuur in deze of gene stad den Catholijken wel eens na aan de scheenen gelegd. Zoo moest Philips Rovenius, Sasbold's opvolger zich, wegens een tegen hem uitgesproken vonnis van tijd tot tijd in Utrecht verscholen houden en kwam er soms niet zonder levensgevaar af. ¹⁾ Ook na de verovering van 's Hertogenbosch in 1629 toen die stad en de omliggende Meijerij met kracht gereformatiseerd werden, ging het niet altijd even zachtzinnig toe. ²⁾

In de laatste jaren vóór den Munsterschen vrede behandelde de regering hare Roomsche onderdanen bij uitstok bar, de tusschenkomst van den Franschen koning Lodewijk XIV, door middel van zijnen gezant d'Avaux in 1644 stichtte meer kwaad dan goed; plakaat volgde op plakaat. Men had het toen bovenal op de Jesuiten gemunt. Er schijnt echter na den Westphaalschen vrede eenige verademing te zijn gekomen. ³⁾ Na dien tijd, schoon altijd eene gedulde sekte blijvende, hoort men weinig meer van vervolging der Roomschen. Ondertusschen moeten wij hier nog opmerken dat enkele steden, zooals Venlo en Roermond door bijzondere bedingen, bij gelegenheid der overgave gemaakt, steeds gevrijwaard bleven voor verdrukking, en dat de vrijheid den Roomschen gegund bij uitzondering in

1) Na zijnen dood werd hij zelfs in een partienier huis te Utrecht heimelijk begraven. DUPAC DE BELLEGARDE, p. 147.

2) J. A. COPPENS, *Nieuwe beschrijving van het bisdom van 's Hertogenbosch*, 1840, I, p. 174.

3) MOZZI, II, 192. Les magistrats les traitèrent dans la suite (na 1648) avec plus d'humanité et de justice.

die steden ruimer werd toegepast. ¹⁾ Wat de hervormde sekten der Lutheranen en Doopsgezinden in ons Vaderland betreft, ook zij werden geduld, niets meer en somtijds iets minder. Hun toestand was, bij den algemeenen toestand van Europa vergeleken, vrij gunstig, maar met het oog op den tegenwoordigen stand van zaken, rampzalig. Waar de Overheid hen goedgunstig behandelde was dit voornamelijk uit een materieel belang. Het handelsbelang toch maakte het ongeraden zoovele nijvere en handeldrijvende lieden te bemoeilijken. Vandaar dat in de koopsteden Amsterdam, Dordrecht, enz. hun toestand over het algemeen gunstiger was dan in de landprovinciën. ²⁾ Over de Friesche geloofsvervolgingen door den stokebrand Bogerman op touw gezet, spraken wij reeds met een paar woorden. Ook in Groningen en Overijssel hadden zij het soms vrij hard te verantwoorden. ³⁾ Drie omstandigheden werkten vooral ongunstig op den toestand der Doopsgezinden. Vooreerst werden zij door naamverwantschap te goeder of te kwader trouw dikwerf met de Wederdoopers verward. Jan van Munster was zoo spoedig niet vergeten en de herinnering aan zijne woeste en onstuimige volgers en hunne heillooze aanslagen leefde nog steeds als een spook onder het volk voort. ⁴⁾ Verder was hun gewetensbe-

1) KNIPPENBERGH, *Historia ecclesiastica ducatus Gelriae*, 224, 226.

2) BLAUPOT TEN CATK, I, 207 en vlg.

3) BLAUPOT TEN CATE, *Gesch. der Doopsgezinden in Groningen*, II, p. 38 en vlg.

4) Zoo werd in 1591 door de Staten van Zeeland een plakaat ge-

bezwaar tegen het dragen van wapenen, hun niet zelden tot ongerief; over het algemeen liet men hen echter tegen betaling van eene kleine som gelds van deze verplichting vrij. Eindelijk bracht hunne weigering om eenen eed af te leggen hen in zwaarigheden, door deze weigering waren zij in de onmogelijkheid om staatsambten te bekleeden.

In de eerste tijden der republiek toen het vooral op het platteland, in tegenoverstelling met wat men thans ziet, niet aan posten ontbrak, maar aan geschikte personen om die te vervullen, deed zich soms het vreemdsoortige verschijnsel voor dat men de Doopsgezinden met geweld tot het aannemen van betrekkingen wilde dwingen. Men zag zelfs voorbeelden van Doopsgezinden die gegijzeld werden omdat zij geen Schepenen wilden worden in hunne woonplaats.¹⁾

Het is zonderling dat van alle gezindten de Joden in Nederland noch het beste behandeld werden. Behalve de belangen van den handel, die ook in deze eene groote rol speelden, zag men in hen lotgenooten der Spaansche verdrukking. De zoogenaamde Portugeesche Joden toch uit Spanje verjaagd hadden in ons Vaderland eene schuilplaats verzocht. Reeds vroegtijdig hadden zij te Amsterdam hunne Synagogen. In 1615 werd door de Staten van Holland een reglement

conciipiëerd tegen de Doopsgezinden, dewijl zij zoo sterk toenamen, „dat er te duchten is voor een Munsters of Amsterdams spel.”

BLAUPOT TEN CATE, I, p. 215, de noot.

1) BLAUPOT TEN CATE, I, 212.

op hunne toelating gemaakt; Hugo de Groot, aan wien deze taak voornamelijk schijnt opgedragen te zijn geweest, zorgde dat dit in een verdraagzamen geest werd opgesteld.¹⁾ Niettegenstaande de Dordtsche Synode²⁾ zich bij de Staten-Generaal bitter over hen beklaagde, bleef men hen, in verloop van tijd steeds vrijzinnig behandelen.

De Hervormde Kerk had door de besluiten der Synode, met allen gebroken, die zich met de rechtzinnige kerkleer te Dordt verkondigd, niet meer konden vereenigen. Door haar geloof binnen een bepaalden kring te beperken ontzeide zij hare gemeenschap aan allen, die de waarheid buiten dien kring meenden te moeten zoeken. Hoewel velen door den Dordtschen donder verschrinkt, als verdoolde lammeren weder bij de rechtzinnige kudde terugkeerden, bleef toch nog een vrij groot aantal de Remonstrantsche gevoelens ook in de verdrukking getrouw. Zij waren echter zonder kerken en predikanten; de gestrengheid der tegenpartij had hun alle middelen ontnomen om zich als een afzonderlijk kerkgenootschap te constitueeren. Wat zij echter in het Vaderland niet konden doen, deden hunne uitgewekene leeraars voor hen. Reeds te Waalwijk, waarheen de meeste ballingen gevoerd werden, werden de eerste grondslagen gelegd voor de vestiging der Remonstrantsche broederschap. Later werd het nadere

1) KOENEN, *de Joden in Nederland*. Utrecht 1843.

2) In het rekwist der Synode aan de Staten heet het „dat ook met eenen acht genomen werde op de lasteringe der Jooden, onder ons woonende, en dergenen die, van haar verleid zijnde, van de Christelijke religie afvallen tot het Jodendom. *Korte Historie*, p. 303.

bepaald in eene Vergadering van predikanten te Antwerpen, onder voorzitterschap van Uyttenbogaerd.¹⁾ Ter sluik wisten enkele predikanten de verstrooide gemeenten te vergadren en te zorgen dat de sekte niet geheel en al te niet ging. De omstandigheden waren echter den Remonstranten verre van gunstig. De ontdekking der zamenzwering van Oldenbarneveld's zonen tegen Prins Maurits maakte hun toestand hachelijker dan ooit te voren. Een verloopen predikant Slatius die ook in het onberaden complot had medegedaan poogde zijn leven te redden door de zamenzweering voor te stellen, als van de Remonstranten in het algemeen uitgaande. Het volk opgeruid door zijn predikanten werd nu noch meer tegen hen verbitterd. De predikanten die zich noch in de Nederlanden bevonden, namen de vlucht of teekenden de acte van stilstand om zich voor alle vervolging te vrijwaren. Enkelen werden gevangen genomen en het vuur der verdrukking dat aan het smeulen was, flikkerde weer sterker op.

Na 1625 kregen de verdrukte Remonstranten eenige verademing. De uitgebannen predikanten waagden het allengs wederom in het Vaderland terug te keeren, zelfs Uyttenbogaerd, niettegenstaande zijn vonnis wegens majesteitschennis noch steeds van kracht was, vertoonde zich in 's Gravenhage. De vijandige stemming was door den loop der tijden eenigermate gesleten, mildere begrippen vonden ingang. De zoon van Louise de Coligny

1) BRANDT, 33 en vlg. TIDEMAN, *de Remonstrantsche broederschap*, p. 30.

was van zachter en verdraagzamer inborst dan zijn driftige hardvochtige broeder. Frederik Hendrik, Remonstrant in zijn hart, die zelfs Uyttenboogaerd in zijn ballingschap te Antwerpen had bezocht ¹⁾ gebruikte gretig het aanzien en den invloed die het Stadhouderschap hem gaf, om zijne geloofsgenooten bij te staan en hield hun gaarne de hand boven het hoofd. Van gewetensdwang afkeerig was het, zooals Vondel hem in zijn Princenlied toezong, zijne vurigste begeerte de goede gemeente in liefde vereend te zien. ²⁾

De strenge besluiten der mannen van 1619 werden van lieverlède getemperd. Boeijen werden geslaakt, gevangennisen ontsloten. Rombout Hogerbeets verwisselde welhaast het vochtige Loevestein met zijn buitenverblijf bij Wassenaar. De Remonstrantsche predikanten, nog op hetzelfde kasteel gevangen, ontsnapten, zoo al niet met medeweten, dan toch tot heimelijke vreugd der regering, die hen verder ongemoeid liet. ³⁾ Zelfs ten opzichte der Roomschen koesterde de Prins een gansch ander gevoelen dan de stugge recht-

1) *Leven van UYTENBOGAERD*, p. 330.

2) Ik wensch de goe gemeent
En trouwe burgerije
In liefd' te zien vereent.

3) *WAGENAAR*, XI, 146. *HOOF* schrijft aan *BAEK*, 29 Juni 1631. Na ze mij 't ontkomen der gevangen Leeraren op Loevestein verhaalen, is 't geen gemaakte mouw gewecst, 't welck ik verhoopt had om daar uit eene genegenheit der Algemeene Staten tot maatiging te besluiten. 't Is altijd zooveel dat die mannen in de vooglesang geraakt zijn en niet licht weder in gelijke zwaarigheid vervallen zullen.

HOOF, *Brieven*, A° 289. Ed. Haarlem 1750.

zinnigen. Hadde het aan hem gestaan, men zou bij de bemeestering van 's Hertogenbosch, den Roomschen niet alle rechten en eigendommen ontnomen hebben. 1)

De conciliante geest van Frederik Hendrik werkte terug op zijne omgeving. De onstuimige vrienden van Maurits, de driftige Aerssen, de norsche Brederode, voerden niet meer het hoogste woord aan het hof van den stadhouder. Zij werden door mannen als de schrandere en verlichte Heer van Zuylichem, 's Pruisen geheimschrijver overschaduwd.

Het geschetter der predikanten overstemde de bezadigde woorden der welgezinden niet meer zoo luide. Zelfs bij de kerkelijken begon men van toenadering te fluisteren. Een geest van verzoening en vrede scheen de gemoederen meer en meer te vervullen. Merkwaardig waren de pogingen omstreeks dezen tijd van verschillende zijden aangewend, om de wond, die de gebeurtenissen van 1619 geslagen hadden, te heelen.

Reeds het jaar na den dood van Maurits schijnen hiertoe plannen beraamd te zijn. Het gold niet meer of minder dan het afkondigen eener volledige amnestie en het herroepen der plakaten sedert 1618. 2) In 's Gravenhage waren het voornamelijk Nicolaas Reygersbergh,

1) COPPENS, I, p. 172. ALEXANDER VAN DER CAPELLEN zegt in zijne *Gedenkschriften*, I, 546. Zijne Excellentie was in de Capitulatie zeer genegen om de geestlicke voor altijd haere goederen te laeten, drijvende dat werck met groote contestatiën.

2) P. C. HOOFT, *Brieven*, N° 138, aan REYGERSBERGH. Men zou zien te bewerken dat de koning van Frankrijk *daignait conseiller la reconciliation interne des esprits, d'esteindre les animositéz qui nous*

zwager van Hugo de Groot en Nicolaas van Beaumont, lid der Staten-Generaal voor de provincie Zeeland, die in dezen geest werkzaam waren. Zij vonden te Amsterdam eenen krachtigen steun in Andries Bicker, burgemeester der stad, en bovenal in den beroemden Drossaard van Muiden, Pieter Cornelisz. Hooft.

Aan de eene zijde schijnt men er op bedacht te zijn geweest om, of door de tusschenkomst van den franschen Koning, of door den Stadhouder zelven krachtig te werken op de Algemeene Staten.¹⁾ In Amsterdam moest het handelsbelang de voornaamste hefboom zijn, om bij de bevolking een beteren geest jegens de Arminianen op te wekken. Men scheen destijds bevroesd te zijn voor den invloed dien de Groot, toen te Parijs, konde hebben op de vestiging eener Oostindische Maatschappij in Frankrijk.²⁾ Dit gevaar was door de terugroeping van den grooten balling te voorkomen.

pourroient en beaucoup d'occurences donner de grandes traverses, pour y parvenir qu'on revoquat tous les arrest de ban et prison donnez a cause du différent de la religion et en suite d'iceluy depuis l'an 1618 si non en termes diserts pour le moins en termes generaux par la publication d'une amnestie universelle qui ne avec moins d'ardeur etre embrassée du poste opprimant que de l'opprimé.

B. HUYDECOOPER, die de brieven van HOOFT in 1750 uitgaf, zegt van de 5 brieven aan REYGERSBERGH, in den bundel opgenomen, 138—142, vijf Fransche brieven, geschikt aan den Raadsheer VAN REYGERSBERGH over eene zaak van gewigt, die nogtans in dezelve niet duidelijk genoemd wordt. *Opdragt*, XII.

1) HOOFT, *Brieven*, 138 en 139.

2) HOOFT, *Brieven*, 141, la ville d'Amsterdam la plus intéressée de toutes au fait de la société qui se dresse en France. — *Copie van den*

De geheele onderneming liep ondertusschen spaak. Een brief, door Reygersbergh aan de Groot geschreven, werd onderschept, viel in handen van Antonie Duyck en werd in de vergadering der Algemeene Staten voorgelezen en zelfs in druk uitgegeven. Hoewel, na lang onderzoek, de Advocaat-fiscaal in het geincrimineerde geschrift geene termen tot vervolging konde vinden, was toch wellicht dit incident ¹⁾ eene les voor de gematigden, dat de tijden der verzoening noch niet daer waren, en oorzaak dat men de zaak liet steken.

brief bij den E. Heere NICOLAAS VAN REYGERSBERGH etc. aan zijn swager HUGO GROTIUS geschreven — met eenighe aenmerckingen 1627. Alreede is hier te lande van eenige Bewinthebbers van de Oost-Indische Compagnie, sonder communicatie van de seventhienon voorgeslagen, dat in Vranckrijk opgerecht word een Oost-Indische Compagnie ende dat men GROTIUM versoekt om hem ten dienste van deselve te willen laten gebruycken. Dattet dan voor dit lant noodigh ende dienstigh soude wesen GROTIUM wederom in 't vaderland te roepen ofte doen komen, opdat hij niet genoodsacckt werde hem tot oprichtinge ende vorderinghe van de voorsz. Compagnie te laten employeren, p. 15. AITZEMA, *Zaken van Staet en Oorlogh*, I, p. 658, waar dit pamflet afgedrukt staat.

Als tegenschrift kwam uit *Monster van honderd lustelijke ende grove leughenen ende calumniën, staende in seker pasquill geintituleerd: Copie enz. 1627.*

De schrijver van dit stukje zecht, p. 32: 't gunt voorder tot laste van de Bewinthebbers van de Oost-Indische Compagnie, dewelcke in Vranckrijk wort opghestelt, is als mede een calummieusen treck om deselve te denigreren. Of het waar is ofte niet, dat den libellist seyt wil ik nu niet examineren, maar dit wil ik wel segghen, dat de sake so zijnde als den libellist voorstelt de Bewinthebbers groote redenen hebben gehad alsulcken voorslach te doen.

1) WAGENAAR, XI, p. 50. v. AITZEMA, I, 656. HOOFT, *Brieven*, 152.

Niet alleen leeken wendden pogingen aan tot verzoening, ook uit den boezem der Kerk rezen vreedzamer denkbeelden op. Die denkbeelden kwamen het eerst tot rijpheid in eene dorpspastorie in de provincie Utrecht. Antonius Hornhovius waagde eene poging, om de geschourde Kerk weder in vrede te vereenigen. Hij was voor de omwenteling van 1618 en 1619 predikant te Werkhoven geweest en de Arminiaansche leerstellingen toegedaan. Bij de algemeene vervolging was hij aan de Dordtsche ketterjagers niet ontsnapt. Voor de Utrechtsche Synode in 1619 gedagvaard, werd hij van zijn predikambt ontzet, en ontkwam slechts de verbanning, door teekening der acte van stilstand.¹⁾ In de benarde tijden der Stoutenburchsche zamenzweering liet de arme man zich overhalen om tot de kerk terug te keeren en de Dordrechtsche Canons te onderteekenen.²⁾ Dientengevolge weder tot den predikdienst toegelaten, werd hem de herderstaf der gemeenten van Eemnes binnen en buiten toevertrouwd. Hier schreef hij in 1626 een boekje dat hij eerlang aan de Staten-Generaal en aan den Prins van Oranje toezond,³⁾ waarin hij voorstelde de bijeen-

1) BRANDT, III, 971 en vlg.

2) *Oordeel der E. E. professoren der H. Theologie tot Leiden van seker boeksken dat ANTONIUS HORNHOVIUS, predicant tot Eemnes heeft doen drucken ende aen de Hoog Mog. H. H. Staten Generaal, alsmede aen den Doorl. Prince van Oraengien overgegeven ende naderhand tegen de intentie van hare Hoog Mog. publykelijk is vercoft. Amsterdam 1626, p. 6.*

3) YPEY en DERMOUT, II, p. 341. *Oordeel der Professoren*, p. 14. Het boekje van HORNHOVEN heb ik nergens kunnen vinden.

roeping van zulke geestelijke personen, die door hunne antecedenten zich niet aan de eene of andere partij bij uitstek verbonden hadden. Die vergadering zou de besluiten der Algemeene Synode overzien en verzoachten. Zoo dit niet kon geschieden, dan moest men toelaten dat het den predikanten voortaan vrij zoude staan de Dordtsche leerregels met eenig voorbehoud te onderteekenen.

De Staten-Generaal stelden het boekje in handen van de Hoogleraren in de Godgeleerdheid te Leyden. Dit was reeds even goed als eene veroordeeling. De Leidsche school, sedert de Synode van alle onrechtzinnige elementen gezuiverd, kon niet anders dan met afgrijzen van zulk eenen voorslag kennis nemen.

Johannes Polyander, Andreas Rivet, Antonius Waelaens en Antonius Thysius, de vier toenmalige theologische Hoogleraren brachten een zeer ongunstig advies uit. Hornhoven werd daarop door de Staten in den Haag ontboden, met bevel om al de exemplaren van zijn boekje mede te brengen, ten einde de verspreiding te voorkomen.¹⁾ Het stukje werd desniettemin bij honderden verspreid. Bij de Staten schijnt Hornhoven er noch al redelijk te zijn afgekomen, erger verging het hem tegenover zijne geestelijke broeders. Het kerkbestuur schorste hem in zijne bediening. De Utrechtsche Synode, die in 1627 dit vonnis uitsprak, verklaarde de zaak voor een zoo groot delict, dat de delinquent eigenlijk verdiende van zijn ambt ontzet te worden. Door eene

1) *Oordeel* enz. p. 6.

openlijke schuldbelijdenis, waarin Hornhoven verklaarde niets te hebben willen ondernemen tegen de leer der kerk, ontkwam hij aan die straf. 1)

De kerkelijken begrepen door deze gebeurtenis, dat het zaak was op hunne hoede te zijn tegen herhaling van pogingen als die van den predikant van Eemnes. De predikanten moesten akten teekenen, waarbij zij beloofden zich te onthouden van het doen van eenigen voorslag tot „accomodatie of moderatie.”

Hiermede hoopte men de zoogenoemde „moyenneurs” tot rust te brengen. Dan, hun werken tegen den geest des tijds in, bleek toch ten slotte ijdel te zijn geweest. Meer en meer staken de Remonstranten het hoofd op en maakte de algemeene geest van verdraagzaamheid vordering. Openlijk werd zelfs in 1627 gedrukt, 2) dat er eigenlijk geen reden bestond om niet ook aan Catholijken volkomene vrijheid te geven, iets dat

1) YPEY en DERMOUT, II. *Aant.* 394. N. C. KIST, *Handelingen der Zuid-Hollandsche Synode betreffende de zaak en leer der Remonstranten*, 1619—1805. Leyden 1836, p. 184 en 195.

2) Zoo onder anderen in een pamflet: *Vrye godsdienst of 't samenspreekinghe tusschen Remonstrant en Contra-Remonstrant over de vrye godsdienstighe Vergaderingen der Remonstranten*, 1627.

De Contra-Remonstrant vraagt: Maer hoe Buerman? soudet ghy dan oock willen dat men de Papisten soewel vrye exercitie van Religie gaf als anderen? dat dencke ick immers niet.

Remonstrant: Iek kan geen swarichheit hier in sien, voor mijn deel als de Papisten verklaren, dat sy haer als rechte en getrouwe ondersaten nae 's Lants wetten en Rechten willen draghen.

Want daar vrijheit van consciencie voorghestaan wordt, daar moet elck een die genieten of het is geen rechte vrijheid. Dat vrij is moet gemeen zijn, of het wordt wederom dwangh, p. 44.

men zelfs in de dagen van Oldenbarnevelds bewind niet openlijk zou hebben durven verkondigen. Arminianen zaten in de regering, zelfs in de Staten-Generaal. In 1627 werd dan ook het laatste plakaat tegen de Remonstranten uitgevaardigd. ¹⁾ Schoon de predikanten hemel en aarde bewogen, konden zij der overheid geene verdere dwangmaatregelen aftroggelen. ²⁾

Terwijl de Hervormde kerk aldus in dit tijdvak door binnenlandschen strijd verdeeld was, had zij toch nog gelegenheid gevonden in verafgelegene streken veld te winnen en zich uit te breiden.

Toen in 1602 de Oost-Indische Compagnie van de Staten-Generaal haar oktrooi bekwam, werd haar in deze oorkonde ook de verplichting opgelegd, te zorgen voor de „vordering en verbreiding der ware Christelijke religie.” ³⁾ Evencens werd bij de in 1617 door de Staten-

1) WILTENS, II, 317. Merkwaardig zijn de slotwoorden van het placaat „dewijle men alreede bespeurt dat de Conferentie met Zijne Excellentie (FREDERIK HENDRIK) ten dienste en ruste van het land en sulks ten goeden einde voorgenoomen, de voornoemde Remonstranten alomme stouter had gemaakt, om vryelijk de aangenoome religie te molesteren.

2) Behalve den stortvloed van pamfletten kan men over de pogingen der kerkelijken onder anderen vinden een: *Oprecht Verhael, vervattende verscheydene stucken, soo van weghen de contra-Remonstranten tot de beswaringhe der Remonstrants gezinden als van wege de Remonstrants gezinden tot versoeck van vrije oeffeninghe en van Religie enz. aan de H. H. Staaten van Holland over gegeven, met een voorreden van een liefhebber der Waarheynt ende consientien vryheit.* (UYTTENBOGAARD?) Fryburch 1628.

3) VPRY EN DERMOUT, II, p. 315.

Generaal uitgevaardigde instructie¹⁾ voor den Gouverneur-Generaal en Raden van Indië bepaald, dat deze overal op de voortplanting van de Christelijke religie alle behoorlijke orde zouden stellen.²⁾

De Oost-Indische Compagnie liet het oppertoezicht der Kerk in de kolonien over aan de moederkerk. De uitvoerende macht schijnt in deze voornamelijk te zijn uitgeoefend door de Noord- en Zuid-Hollandsche Synoden en de Classis van Walcheren, hetgeen van de zijde der overige provinciale Synoden, wanneer deze niet genoeg meenden gekend te worden, van tijd tot tijd tot botsingen aanleiding gaf.

Wat de rechtzinnigen in het moederland verloren, trachtten zij in de kolonie te herwinnen. Overal waar in de Indien de Nederlandsche vlag geplant werd, hiesch de Kerk er den Dordtschen wimpel naast op. Nauwkeurig zag zij toe op alles wat eenigsints naar ketterij riekte. Geen schurftig schaap mocht de reine kudde aansteken. Voor één enkelen Arminiaanschen ziekentrooster die, bij abuis, door de mazen had weten heen te glippen, werd alles in rep en roep gebracht.³⁾ Zelfs de Lutherschen werden uit de kolonie zooveel mogelijk geweerd. Hun verzoek om te Batavia hunne eigene Kerk te hebben, werd herhaaldelijk geweigerd en eerst in de achttiende eeuw ingewilligd. In de Kaapstad werd noch in 1774 den Lutherschen de openbare oefening hunner

1) Art. 34. Zie *Verzameling van Instructien* van Mr. P. MIJER. p. 34.

2) P. HORSTEDÉ, *Oost-Indische Kerkzaken*, I, p. 12.

3) HORSTEDÉ, I, 17.

godsdienst geweigerd. 1) Eigenlijk heerschte in de Oost-Indische kolonie onverholen gewetensdwang, door de wetten zoo al niet gehuldigd, dan toch gedoogd. 2)

In 1647 werd op Amboina iemand wegens verzaking van het Christendom en Godslastoring verbrand, terwijl eenige jaren later eenige inlandsche hoofden gestreng werden gestraft, omdat zij, nadat zij het Christelijk geloof omhelsd hadden, hunnen voormaligen God hadden aangebeden. 3)

In Oost-Indie schijnt de Dordtsche kerkorde vrij algemeen gegolden te hebben. Er bestond evenwel ook eene Oost-Indische kerkorde door den Amboineeschen predikant Sebastiaan Dankaarts opgesteld. Noch in het laatst der vorige eeuw werd er heftig geredetwist over de al of niet geldigheid dezer kerkorde in de koloniën. 4)

1) HOFSTEDÉ, I, 18 en vlg.

2) In het Reglement voor de bewindhebbers der West-Indische Compagnie werd gewetensvrijheid uitdrukkelijk vermeld; in de Oost-Indische Wetten is er geen spoor van te vinden. Men zou eer het tegenovergestelde opmaken uit de door den Gouverneur-Generaal VAN DIEMEN afgekondigde Statuten van Batavia in 1642. HOFSTEDÉ, I, p. 14 en vlg.

De kerkelijke dwingelandij in Oost-Indie word ook sterk veroordeeld door BROES, *De Kerk en de Staat*, IV, 1e stuk, p. 71.

3) Hun lot was, volgens HOFSTEDÉ, I, p. 15, zoo erg niet. Zij worden ALLEEN! van hunne ambten beroofd, van 't stadhuis af tot aan 't schavot toe door de schooljongens met roeden gegeesseld en met vuiligheid geworpen en toen naar het eiland Rosingoyn in Banda gebannen.

4) Het aangehaalde werk van den Rotterdamschen predikant HOFSTEDÉ, dat eene zuiver polemische strekking heeft, behandelt deze quaestie nog als eene question brulante.

HOOFDSTUK IV.

1648 is even als later 1815 de wettiging van het fait accompli geweest. Wat de Weener verdragen voor de revolutie zijn geweest, dat was het Munstersche vredetractaat voor de Hervorming; het erkende namelijk den toestand door die bewegingen die geheel Europa doorwoeld hadden, in het leven geroepen. Waar evenwel het Weener Congres eenigermate de zegepraal was der reactie, daar traden uit het Munstersche raadhuis de nieuwe begrippen zegevierend te voorschijn. De Nederlandsche republiek die aan de Hervorming haren oorsprong verschuldigd was, werd bij het op 30 Januari 1648 gesloten vredetractaat, als onafhankelijke staat erkend en in de rij der Europeesche mogendheden opgenomen. Hoe luisterrijk evenwel de uitkomsten van den vrede waren, niet iedereen was er in ons vaderland evenzeer over voldaan. Frederik Hendrik had bij zijn leven alles gedaan om de onderhandelingen tegen te houden, zijn opvolger was evenmin vredelievend gestemd.

Beiden hadden gaarne de thans onherroepelijk verloren zuidelijke gewesten ten minste gedeeltelijk tot Nederland teruggebracht. Aan hunne zijde was de

geheele rechtzinnige partij. De predikanten hadden niet geschroomd in stede van den vrede, den oorlog van den kansel te prediken. ¹⁾ Het handelsbelang echter legde in de Statenvergadering het grootste gewicht in de schaal. De koopsteden haakten naar rust, de mogelijke voordeelen van een verlengden oorlog, het heroveren van Antwerpen vooral, werd te Amsterdam meer gevreesd dan verlangd. De vrede kwam door hunnen invloed en tot hunne uitbundige vreugde tot stand.

Aangaande godsdienstzaken bepaalde het Munstersche traktaat niet veel. De Roomschen die op vrijheid van godsdienst gerekend hadden, rekenden buiten den waard, in dezen: de Staten. Herhaaldelijk werd gedurende de onderhandelingen van wege de bizondere provinciën, vooral door Zeeland bij de Algemeene Staten er op aangedrongen om de ware gereformeerde religie in geen geval prijs te geven. ²⁾ Het eenig middelijk voordeel dat de Roomschen van den vrede hadden was, dat het binnenkomen van priesters uit de Spaansche Nederlanden, door de herstelde gemeenschap gemakkelijker werd. Er werd echter in het 19 Artikel van het Munstersche vredeverdrag bedongen dat, de uit die landen komende personen zich in godsdienstzaken stil en zedig moesten gedragen. ³⁾

Wat door sommigen gedurende de onderhandelingen als bezwaar tegen den vrede was aangevoerd, dat onder

1) WAGENAAR, XI, 494.

2) L. VAN AITZEMA, *Verhael van de Nederlandsche Vredehandelingh*, p. 260 en 304.

3) Zie het *Tractaat* bij WAGENAAR, XI, 458 en vlg.

zijne schaduw de binnenlandsche oneenigheden wederom zouden opflikkeren ¹⁾ bleek welhaast niet ongegrond te zijn geweest. De partijschappen stonden heviger dan ooit tegen elkander over. De aanslag op Amsterdam van Willem II mislukte wel ten deele; maar toch zou wellicht de geheele staatsregeling omver zijn geworpen, zoo niet de dood tusschen beiden gekomen was. De Staten van Holland door het pas gebeurde voorzichtig geworden haastten zich, na den dood van Willem II het Stadhouderloos bewind te proclameren. Ten einde evenwel den band tusschen de verschillende gewesten nauwer te bevestigen, en zoodoende meer eendrachtelijk te werk te kunnen gaan besloot men eene Vergadering der Algemeene Staten in grooter getale dan gewoonlijk bijeen te roepen. Toen op den 18. Januari 1651 deze Vergadering in de groote Loterijzaal te 's Hage bijeenkwam, verklaarde de Raadpensionaris van Holland Jacob Cats in eene deftige openingsrede dat de medewerking der Vergadering voornamelijk in drie punten werd ingeropen, namelijk: de Unie, de Militie en de Religie. Het laatste punt werd het eerst behandeld.

De gevoelens hieromtrent waren vrij wel eenstemmig. Enkele provinciën wilden de plakaten tegen de Roomschen strenger, anderen minder streng hebben. Tegen de Remonstranten verhief zich geene enkele stem. De predikanten die in alle regeringszaken, vooral wanneer het de Kerk gold, gaarne den neus staken, lieten zich niet onbetuigd. Eene deputatie, door de ver-

1) AITZEMA, p. 261.

schillende provinciale Synoden afgezonden, verscheen in de Vergaderzaal der Algemeene Staten en ontvouwde daar, bij monde van den Haagschen predikant Loo-tius, de meeningen der Kerk. Ook hij, schoon zich vinnig tegen de Roomschen kantende, liet zich over de Remonstranten niet uit. De omstandigheden, scheen het, leerden dat alles tot nu toe tegen de Remonstranten gedaan, slechts boter aan de galg was geweest. Waar de Staatsehe partij aan het roer zat was er toch weinig te hopen, beter dus niet van de zaak te reppen dan het hoofd te stooten.

De resolutie door de Vergadering, op het stuk van godsdienst genomen, bracht weinig of geen verandering in den stand van zaken. De Gereformeerde godsdienst werd als Staatsgodsdienst gehandhaafd, de plakaten tegen de Roomschen uitgevaardigd bleven in kracht, terwijl aan de sekten en gezindten, die geduld werden, werd aangezegd dat zij zich rustig moesten houden en niet in andere plaatsen zouden toegelaten worden, dan waar zij zich reeds hadden gevestigd. 1) Het

1) De resolutie is, behalve bij CAU en bij WILTENS, te vinden bij AITZEMA, *Zaken van Staat en Oorlog*, III, pag. 509.

Art. III luidt aldus. Dat de secten ende gesindtheden, die gesecluedeert zijn van de publycke protectie ende alleen werden geconniveert gehouden sullen worden in alle goede ordre en stilten met bepalinge tegen alle Excessen, en dat ook deselve op geene andere plaatsen meer, als daer die tegenwoordigh zijn voortaan sullen worden gepermitteert. Zoo is de text bij AITZEMA.

Bij CAU, I, 193 en WILTENS, I, 6, staat achter de woorden geconniveerd nog: "gedurende derzelver conniventie."

Over dit verschil van lezing is in 1772 eene heftige pennestrijd go-

ging natuurlijk wederom met dit besluit, zooals met vele anderen uit den tijd der republiek, het werd namelijk cum grano salis en dikwerf met meer dan een granum ten uitvoer gelegd. De vroedschap liet herhaalde malen het vestigen van andersdenkenden toe, tegen het besluit in, zoodat in vele gemeenten waar in 1651 geene dissenters of Roomschen woonden er toch later gevonden werden. 1)

De kerkelijke toestand der Nederlanden gedurende de tweede helft der 17^e eeuw is niet veel meer dan een ietwat flauwe weerschijn van den toestand in de eerste helft. Al ontbrak het aan statige praalvertooningen, zooals het Dordtsche Concilie of dramatische ontkenningen, zooals het uiteinde van den advocaat en al waren de namen der acteurs veranderd, de gang van het schouwspel was weinig anders. Waar men in 1618 Arminianen en Gomaristen gezien had, vond men in 1650 Coccejanen en Voetianen. Waren de Gomaristen aanhangers van Maurits geweest, de Voetianen hadden al hunne hoop gevestigd op den jongen Prins van Oranje, die welhaast als Willem III de eerste man zijner eeuw zou worden. 2)

weest. De lezing van AITZEMA schijnt de ware te zijn en overeen te komen met de oorspronkelijke resolutie. De verzamelingen van CAU en WILTENS zijn ook slechts particuliere verzamelingen en niet door de regering uitgegeven.

Zie v. d. VALK, *Over het gepretendeerde Generaliteitsbesluit van 1583*, p. 33 en vlg.

1) v. d. VALK, 53.

2) Daarom zegt men tot Uytrecht voor een spreckwoordt: „goet Cartesiaans quaadt Prins.” *Het Collegie der Seavanten van Utrecht, 1674*

Des Cartes toen als balling in ons vaderland woonachtig, had een machtigen invloed op de vrijzinnige godgeleerden, terwijl Voetius en de zijnen tegen dezen, door hen verketterden vreemdeling het gezach van den bijna tot Christen verhevenen Aristoteles deden gelden. De strijd over de macht van den Staat over de Kerk had ondertusschen sedert de dagen van Uyttenbogaerd en Walaeus, van Sybrand Lubberts en Hugo de Groot veel van zijne actualiteit verloren en was eenigermate aan het bedaren. ¹⁾ Waar de felheid der rechtzinnigen en der Remonstranten op dit punt gewoken was kon men op eene eenigsinds meer bezadigde beoordeeling van het groote vraagstuk rekening maken. Van een steil gereformeerd en zuiver kerkelijk standpunt werd het door Voetius, in zijne in 1663 uitgegeven *Politica Ecclesiastica* behandeld. Als strijdschrift tegen de Remonstranten is dit lijvig en weinig aantrekkelijk boek natuurlijk een pleidooi voor de onafhankelijkheid der kerk. Zoo treft men er onder anderen eene scherpe bestrijding van het collatierrecht in aan. ²⁾ Voor gewetensvrijheid is er, wel eens waar in het stelsel van den Utrechtschen Hoogleraar nog plaats over, maar de plaats er aan ingeruimd is, op de keper beschouwd, uiterst beknopt. Het niet toelaten van van elders komende niet-gereformeerden, het verbieden van alle vereenigingen van andersdenkenden, het uitoefenen van dwang tegen de dwa-

1) *Post illud tempus* (1645) quievit in Belgio haec controversia. VOETIUS, *Polit. Eccl.* Tr. II, C. II, p. 129.

2) VOETIUS, 4, III, Tr. II.

lenden door geldboeten als andersinds, ten einde hen te noodzaken de publicke godsdienstoefeningen bij te wonen, zijn altermaal zaken die zich met die Voetiaansche gewetensvrijheid zeer goed laten vereenigen. In concreto wenschte Voetius in ons Vaderland dan ook dat aan geene andere gezindheid behalve aan de heerschende de publicke godsdienstoefening werd toegelaten. De Lutheranen vrij te laten kon er nog door, maar de overige sekten moesten zooveel mogelijk geweerd worden. ¹⁾

Op eene gansch andere wijze en uit een geheel ander oogpunt dan dat van den vader der Nederlandsche rechtzinnigheid vinden wij omtrent dezen tijd de verhouding tusschen Staat en Kerk, besproken bij de Staatsgezinde publicisten, die, zoo al niet geïnspireerd door Jan de Witt, ten minste dien grooten Staatsman, als trouwe aanhangers volgden en vereerden. Op de denkbeelden van de Witt zelve omtrent godsdienstvrijheid valt zeker niet hoog te roemen. Godsdienstvrijheid stond hij in ons Vaderland voor maar als een monopolie; zij moest binnen onze grenzen beperkt blijven. Hoe meer de buitenlandsche mogendheden andersdenkenden vervolgden, des te beter voor Holland, waar men hen opnam. Door zich op een uitsluitend materieel standpunt te plaatsen en het stoffelijk belang van Holland boven alles te stellen volgde hij in dezen eene zuivere utiliteits politiek. ²⁾

1) VOETIUS, L. IV, Tractatus I, passim.

2) Zie O. VAN REES, *Dissertatie over Pieter la Court*, p. 50 vooral de daar aangehaalde woorden van JACOBUS KANTELAAR, p. 51.

Datzelfde nuttigheidsbeginsel treffen wij ook aan bij den beroemden schrijver van de Aanwijzing der heilsame politieke gronden en Maximen van de Republike van Holland en Westfriesland. Pieter de la Court wenscht ook verdraagzaamheid voor alle sekten, naast eene heerschende godsdienst, door den Staat beschermd, die hij noodzakelijk acht in eenen welgeordenden Staat. 1) Niet zoozeer evenwel uit beginsel dan in de verwachting der stoffelijke voordeelen, die hieruit voor den Staat zullen voortvloeien, staat hij verdraagzaamheid voor. Waar bij de predikanten steeds in hunnen strijd

Merkwaardig is ook de door den Hoogleeraar VAN REES vermelde brief van PIETER DE GROOT, waar hij aantoonst hoe nadeelig het voor onzen Staat zoude zijn, zoo men in Zweden, met name in Riga, de uitoefening der godsdienst vrij liet.

Ongeveer hetzelfde schrijft ook VAN BEUNINGEN, Ambassadeur in Frankrijk, over het hemoelijken der Hervornden in la Rochelle. Zoo het slechts aan vreemdlingen geoorloofd was zich voor handelszaken in die stad op te houden, was het, dacht hem, genoeg.

Juist de vervolging der Protestanten zou voor Holland voordeelig zijn, daar hierdoor de Hollanders zouden worden afgeschrikt hun land te verlaten en zich in den vreemde neder te zetten.

DE WITT schrijft VAN BEUNINGEN in zijn antwoord: „Omtrent de sacket van Rochelle ben ik volkomentlyck van UEd. gevoelen.” DE WITT, *Brieven*, I, p. 453.

1) P. DE LA COURT, *Aanwijzing*, enz. Cap. XIV, alsoo kennelijk in alle landen voor de gemene rust noodsaeckelijk is, dat eene Religie boven alle andere praevaleere ende dienvolgende door den Staat allesinds geauthoriseerd, beschermd, begonstigd en gevorderd werde, soo nochtans dat desniettemin de oefeningen van andere Religiën onder en tuschen eenigsinds publykelijk getollereert, immers niet vervolgt werden. Zie ook P. DE LA COURT, *Het Welvaren der stad Leiden*, uitgegeven door B. W. WITTEWAALL, p. 8.

over de verhouding tusschen Kerk en Staat de vraag op den voorgrond werd gesteld: „Wat leeren hieromtrent de gewijde Schriften en de Kerkvaders?” Daar staat bij de la Court steeds de vraag bovenaan. „Wat eischen de handel- en nijverheidsbelangen?” De geheele quaestie werd daardoor verlaagd tot eene zuiver economische. Van een recht dat iedereen toekomt om God te dienen of niet te dienen zooals hij dat wil is bij de la Court weinig of niets te vinden. Zijn geheele betoog zelfs tegen het verkeerde van dwang in geestelijke zaken grondt zich voornamelijk hierop dat die dwang niet in het belang der Kerk is omdat zij wellicht langs zachteren weg meerdere proselieten zal maken.

Sterk verzotten zich de kerkelijken tegen deze beweringen. De schrijver werd persoonlijk bemoeilijkt en van het Avondmaal uitgesloten. ¹⁾ Op schamperen toon werd hij in proza en poëzij aangevallen en ten toon gesteld. Maar toch is het opmerkelijk dat ook de tegenpartij op het punt van verdraagzaamheid over het algemeen niet zoo ver van de la Court's gevoelen afweek als men oppervlakkig zou denken. ²⁾ De reden hiervoor zal voor-

1) O. VAN REES, *Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland*, I, p. 367.

2) *Hollandts opkomst ofte bedenkingen op de schaadelijke schriften genaamt Graafelijke Regeeringe en Interest van Holland*, door J. C. Leiden, 1662, p. 37. Sodat de tegenwoordige forme eene religie te beschermen en andere met oogluikinge te dulden is, de beste en sekerste voor een Staat als Holland, welke bestaat uit allerley natiën en volkeren.

SIMON VAN HEENVLIET, *Theologica politica Dissertatio ofte discours over dese vrage: ofte den Pausgezinden in deze vereenigde Nederlan-*

namelijk daarin moeten gezocht worden dat de verdraagzaamheid nu toch reeds algemeen gehuldigd werd, vooral in de groote steden waar de volksbelangen het uitdrukkelijk eischten. Zelfs deze tegenstanders der verdraagzaamheid waren dus wel nolentes volentes gedwongen te berusten in wat men nu eenmaal als een voldongen zaak kon beschouwen.

De vreemdelingen die ons Vaderland in dien tijd bezochten, zooals onder anderen de beroemde Temple 1) weiden dan ook gewoonlijk in loftuitingen uit over dit, toen in Europa, zoo vreemde verschijnsel. Merkwaardig in dit opzicht is het oordeel van een vreemdeling die Holland niet als gast, maar als vijand bezocht. Een luitenant kolonel van de Zwitsersche troepen, in dienst van Lodewijk XIV, Stoupe genaamd, schreef gedurende zijn verblijf in Utrecht in 1672 een boekje over den godsdienstigen toestand der Nederlanden, waarin hij een tafereel van de algemeene verdraagzaamheid ophing, dat hier te lande vooral bij de predikanten ten hoogste ergernis gaf. 2) Zeer fransch-

den niet en behoorde toegestaan te worden de openbare exercitiën van hare Religie enz. Utrecht 1662.

Hoewel de schrijver de uiterlijke godsdienstoefening der Roomschen verboden wil hebben uit politieke reden, zegt hij p. 8. Niemand hebbe dan te deneken, dat wij de Pausgesinden de vrijheit harer consciëntiën benomen willen hebben, of oock gedwongen om haer geloove te versaken en een ander aen te nemen. Geensins. Ook de Joden wenscht de schrijver vrijheid van godsdienst te doen behouden, p. 189.

1) *TEMPLE Remarques. MACAULAY, Crit. and Hist. Essays Tauchn. ed. 1850, III, p. 231.*

2) *La Religion des Hollandais 1673. STOUPE schijnt als mede-*

gezind, schijnt zijn doel voornamelijk geweest te zijn te beletten dat de buitenlandsche Calvinistische mogendheden voor onze berooide republiek in de bres sprongen. Uit de duldning van alle sekten in Holland leidt hij af dat deze Staat eigenlijk geheel zonder godsdienst was, en dat de Staten, hoe zij zich op hunne godsdienstigheid ook lieten voorstaan eigenlijk niet veel beter dan heidenen waren. 1) Schoon zijn pamflet overvloedig van lasterlijke aantijgingen en met de grofste onwaarheden doorspekt is, is het toch opmerkelijk dat vele zijner beweeringen in de verschillende uitgekomen tegenschriften, vooral dat van den Nijmeegschen predikant Brun ter nauwernood wederlegd worden. Het blijkt vooral uit dezen strijd hoe liberaal de plakaten tegen andersdenkenden in de groote steden (vooral Amsterdam) werden uitgevoerd en hoe groot de vrijheid was aan de verschillende sekten gelaten. Quakers, Socinianen en dergelijke, zooals men hen noemde, libertijnsche Sekten weken naar ons Vaderland en werden er in allen gevalle niet bemoeijkt. 2) Waar de Staten

arbeider in zijn werkje gehad te hebben PIERVILLE, een Engelschman aanhanger van CROMWEL, die, naar Holland geweken, in Utrecht gedurende eenige jaren een koffiehuis hield. JEAN BRUN, *La véritable religion des Hollandais*, Amsterdam 1675. Préface.

1) Zie vooral de 2e en 5e brief bij STOUPE.

2) BRUN, 167 en vlg. SPINOZA *Tractatus Theologico Politicus*. C. XX, p. 40. Urbs Amstelædamum exemplo sit, quæ tanto cum suo incremento et omnium nationum admiratione huius libertatis fructus experitur. In hac enim florentissima republica et urbe præstantissima omnes cuiuscunque nationis et sectæ homines summa cum concordia vivunt et ut alicui bona sua credant id tantum scire curant

hunne boeken veroordeelden en verboden, daar werden diezelfde boeken in Amsterdam, juist met dat verbod tot aanbeveling voorin gedrukt, openlijk verkocht.¹⁾ Ook hier evenwel wijzen wij op hetgeen wij reeds hierboven aanmerkten; „de godsdienstvrijheid,” om ons van de woorden van Kantelaar te bedienen, was meer een gevolg van zoogenaamde convenientie, dan van liefde voor rechtvaardigheid en billijkheid.”²⁾ Was ondertuschen de bron minder zuiver, waaruit deze godsdienstvrijheid haren oorsprong had, in de gevolgen kan zij, dunkt mij, niet dan gunstig gewerkt hebben. Of zou het te veel gewaagd zijn te beweerden dat, door die publieke verdraagzaamheid, door den omgang der verschillende sekten onderling, de volgende geslachten, te midden van dien toestand opgroeiende en levende, van lieverlede tot inzicht van het billijke dier beginselen kwamen, zoodat in 1795 het verlangen naar volkomen gelijkheid voor alle gezindten en naar scheiding van Kerk en Staat niet alleen bij de Dissenters maar ook bij lidmaten der heerschende Kerk een algemeen verlangen was geworden. Op deze wijze was, wat in 1868

num dives an pauper sit et num bona fide an dolo solitus sit agere. Ceterum religio vel secta nihil eos movet quia haec coram iudice ad justificandam vel damnandam causam nihil juvat et nulla omnino tam odiosa secta est cuius sectarii (modo neminem laedant et suum unicuique tribuant honesteque vivant) publica magistratuum auctoritate et praesidio non protegantur.

1) STOUPE, p. 83 en vlg. Schoon in de bijzonderheden onjuist, blijkt toch uit de wederlegging van BRUN, dat dit verhaal waar was. BRUN, 219.

2) O. VAN REES, *Over P. de la Court*, p. 51, de noot.

in Engeland nog slechts ter nauwernood ingang vindt, bij ons door de historische ontwikkeling van den maatschappelijken en politieken toestand van het volk reeds in 1795 eene dringende behoefte geworden.

Terzelfder tijd dat de nijvere Leidsche industrieel zijn economische denkbeelden omtrent Hollands welvaart wereldkundig maakte, verkondigde een onaanzienlijk inwoner van 's Gravenhage, tot de verachte gemeente der Joden behoorende, in een sedert wijd en zijd beroemd geworden werk, zijne denkbeelden omtrent de verhouding van Kerk en Staat. Men zal licht begrijpen dat wij hier het oog hebben op Baruch d' Espinoza onder den naam van Spinoza het meest bekend en zijn tractatus theologico-politicus. Er is misschien in de gansche 17^e eeuw, hier te lande, geen boek gedrukt dat zooveel aanstoot aan de rechtzinnigen gaf als dit werkje, dat dan ook tengevolge van het drijven der predikanten, bij plakaat ¹⁾ van Willem III tegelijk met den Leviathan van Hobbes gestrengelijk verboden werd. En voorwaar! het was geen wonder dat de Voetiaansche predikanten zich aan de leerstellingen hier verkondigd ergerden. Had reeds een ongehoemde (hetzij Spinoza zelve, hetzij een ander) in een eenige jaren vroeger uitgekomen werkje ²⁾ aangetoond

1) WILTENS, I. 445.

2) LUCII ANTISTII CONSTANTIS, *de Jure ecclesiasticorum Liber singularis. Aethopoli apud Cajum Valerium Pennatum, 1666.*

De schrijver, volgeling van HOBBS, schijnt dit boekje voornamelijk te hebben geschreven tegen de aanmatigingen der predikanten. De reden van mijn schrijven is, zegt hij: *»pia istius impiae ineptae et perniciosae*

dat aan de geestelijken geen ander gezach toekwam dan wat de overheid hun wilde schenken, in het tractatus theologico-politicus werd dit thema nader uitgewerkt en tot een stelsel uitgebreid. Spinoza is in zijne beoordeeling van de wording van den Staat ecnigermate volgeling van Hobbes. Door het maatschappelijk verdrag heeft ieder van al zijne rechten afstand gedaan en dat wel in een democratischen regeringsvorm, waarop hij voornamelijk het oog heeft, ten behoeve van de geheele maatschappij die nu collectief die rechten doet uitoefenen door de hoogste macht. Daar nu onder die hoogste macht begrepen is alle macht en er naast die hoogste macht geen andere kan bestaan, zoo is de godsdienst even als al het andere ten eenenmale aan de wereldlijke macht onderworpen. Deze theorie, schoon hard in hare praemissen wordt zacht in de toepassing. Spinoza maakt een scherp onderscheid tusschen uiterlijke en innerlijke godsdienst. De uiterlijke godsdienst moet geheel door de overheid geregeld worden naar de behoeften van het volk en overeenkomstig het belang van den Staat. Onder haar verstaat Spinoza alleen de uitwendige handelingen, de toepassing van de voorschriften der godsdienst in de maatschappij.¹⁾ Daar nu, even als ieder ander,

Eclesiasticorum ambitionis indignatio." — BAYLE schrijft dit werk aan SPINOZA toe, anderen aan PIETER DE LA COURT. RIEDEL veronderstelt dat het door een van SPINOZA's vrienden, misschien LODEWIJK MAYER en onder zijn toezicht is geschreven.

Zie de Voorrede van C. H. BRUDER voor de uitgave van SPINOZA'S werken. Leipzig 1843, p. 15,

1) *Tractatus theologico-politicus*. Zie vooral de twee laatste hoofdstukken, vergeleken met de laatste paragrafen van het 7e hoofdstuk.

ook de geestelijken bij het maatschappelijk verdrag van hunne rechten ten behoeve der overheid hebben afstand gedaan, zoo komt de opperste macht in de uiterlijke godsdienst niet aan hen, maar aan de overheid toe.

Geheel anders is het met de innerlijke godsdienst gesteld, dat is de gemeenschap van de ziel met God, het denkbeeld dat ieder persoon zich van God gevormd heeft. Het recht, om in deze zaken te gelooven wat men wil, is onvervreemdbaar, het kan bij maatschappelijk verdrag niet aan anderen worden overgedragen, evenmin het recht om dat oordeel openlijk uit te spreken en aan zijne medemenschen te verkondigen. De uitoefening van deze rechten betoogt Spinoza ten slotte, mits natuurlijk binnen zekere perken bepaald, ¹⁾ kan nooit schaden aan de rust en veiligheid in eenen welgeordenden Staat.

Men moet dit geheele stelsel beoordeelen naar den tijd, waarin het gevormd werd. Voor onzen tijd zou het on-

Zoo zegt SPINOZA b. v. *Tract. theol. pol.* XIX. 22. Waar de voorschriften der godsdienst in strijd zijn met de plichten jegens het vaderland, daar moeten de laatsten het zwaarste wegen.

De godsdienst zal u b. v. gebieden hem die u uw mantel vraagt, ook uw onderkleed te geven. Oordeelt nu echter de overheid dat dit gebod niet strookt met de belangen van den Staat, dan is het niet onbillijk, hem die dit gebod toch opvolgt, te straffen.

1) Wanneer b. v. iemand meent dat eene wet strijdig is met gezonde rechtsbegrippen en hij toont dat duidelijk aan en spreekt zijn oordeel uit, dat zij moet worden afgeschaff, dan moet hem dit oordeel worden vrijgelaten. Tracht hij de overheid echter verdacht te maken door haar van onrechtvaardigheid te beschuldigen en buiten haar om de wet te doen vernietigen, dan is hij strafbaar. C. XX, 15.

houdbaar zijn. De uiterlijke godsdienst is niet meer wat zij voor twee eeuwen was, een voornaam bestanddeel van den Staat. Door de wijziging van alle toestanden is het tegenwoordig voor den Staat, van zeer ondergeschikt belang, welke godsdienst de burgers belijden, zoo die godsdiensten maar niet tegen de wetten van recht en zedelijkheid indruischen. Waar de noodzakelijkheid voor den Staat om de uitwendige godsdienst te regelen aldus wegvalt, blijft alleen de inwendige godsdienst over, het recht voor ieder om te gelooven en te verspreiden wat hij meent dat waar is.

Het eerste, het jus in sacra, was eene zaak van convenientie, geschikt, misschien noodzakelijk, voor den Staat, zooals Spinoza dien kende. Het tweede, de vrijheid van denken en schrijven, wier verdediging eigenlijk het voornaamste doel van Spinoza's schrijven was, een recht, soms in den dwang der tijden verloren geraakt, maar door alle weldenkenden ¹⁾ in ouden en nieuwen tijd erkend. Had Spinoza twee eeuwen later geleefd, wij twifelen niet of hij zou, getrouw aan zijne uitspraak dat het einddoel van den Staat moet zijn volkomen vrijheid, ²⁾ even sterk voor scheiding van Kerk en Staat geijverd hebben, als hij er in zijnen tijd tegen gestreden heeft. ³⁾

1) Men denke aan de beroemde uitspraak van TACITUS, *Hist. I.* Rara temporum felicitas ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet.

2) Finis ergo reipublicae re vera libertas est. *C. XX*, 12.

3) Ceteram adversariorum rationes quibus jus sacrum a iure civili separare volunt et hoc tantum penes summas potestates illud autem penes universam ecclesiam esse contendunt nil moror adeo namque frivolae sunt ut nec refutari mereantur. *C. XIX*, 34 vgl. hiermede

Spinoza behoorde tot de partij der Staatschen. De raadpensionaris Jan de Witt had veel op met den oorspronkelijken denker; hij schonk hem eene jaarwedde van 200 gulden en gebruikte hem, naar beweerd wordt, somtijds tot diplomatische onderhandelingen. ⁴⁾

Wat hiervan zij, in de door ons ontwikkelde punten stemde hij met Spinoza volkomen in. Even als de geheele Staatsche partij, als Oldenbarnevelt en Hugo de Groot, als Dirk Graswinckel in zijne verhandeling over de opperste macht der Staten van Holland en Westfriesland ¹⁾ was de Witt een voorstander der absolute macht van den Staat in kerkelijke zaken. Nergens bleek dit duidelijker dan bij de twee bekende resoluties over het vermengen der theologie en filosofie in het theologisch onderwijs 1656, en over het publiek gebed 1663. ²⁾

Het was vooral deze laatste resolutie, die het geheele land in rep en roer bracht. Voorheen hadden de predikanten steeds in hunne gebeden voor en na de predikatie in de eerste plaats Gods zegen afgesmeekt over de Staten Generaal als hunne wettige Souvereinen. De Staten van Holland bevreesd dat de smalle gemeente door het wekelijks hooren van dit gebed in den waan zoude gera-

evenwel SPINOZA, *Tract. Politicus*, VI, 40. Wat daar geleerd wordt is eigenlijk niet anders dan het Amerikaanse systeem van onzen tijd.

1) KOENEN, *de Joden*, p. 352.

2) D. GRASWINCKEL, *Speciale beschrijving van het gebruyck ofte daadelycke bezitting van opperste macht der Ed. Groot Mog. Heeren Staten van Holland en Westfriesland*, 2e deel, 2e boek, 2e hoofdstuk.

3) WILTENS, I, p. 44 en 306.

ken dat inderdaad de Staten Generaal en niet zij de Souvereinen van hunne provincie waren, regelden hierop bij resolutie het formulier voor het bidden en bepaalden dat voortaan voor hen, in de eerste plaats als Souvereinen van den lande zou worden gebeden. Het was voornamelijk de Witt die als ijverig voorstander der provinciale Souvereiniteit van Holland dit besluit doordreef.

Nog een ander doel beoogde evenwel dit besluit. Het moest namelijk de Prinsgezinden beletten om in het vervolg voor den Prins van Oranje te bidden. Als zoodanig werd het een grief te meer der Oranjepartij tegen de Witt en de zijnen. Niettegenstaande men de zaak niet geheel buiten de predikanten om tot stand had gebragt en de Raadpensionaris er dezen en genen over had geraadpleegd ¹⁾ waren er toch enkele onder hen, die zich weigerachtig betoonden om aan het gegeven bevel te voldoen en die men door het intrekken hunner jaarwedden tot gehoorzaamheid moest noodzaken. ²⁾

1) WICQUEFORT, *Histoire des Pais-Bas*, uitgegeven door Mr. LENTING en Mr. CHAIS VAN BUREN, III, p. 104.

2) WAGENAAR, XIII, p. 62. Uitvoerig wordt de geheele zaak behandeld in een anoniem werkje: *Publicq Gebedt ofte consideratien tegens het nominatim bidden in de publique kerken voor particuliere personen en specialyken voor den jegenwoordigen Heere Prince van Orangien*, door D. H. Amsterdam 1663.

In de tweede druk is de titel veranderd: *Consideratien over verscheidene notabele punten voortgebracht ter occasie van het bidden voor de overheden hier te lande in het public gebedt*. Amst. 1664. Bij CYPRIANUS VAN DER GRACHT.

In 1707 werd het andermaal herdrukt onder den titel van den eersten druk. *Consideratien over het nominatim bidden enz. voor den*

Is deze resolutie belangrijk als bijdrage voor de macht die de Staten zich over de Kerk aanmatigden, zij werd nog belangrijker in hare gevolgen door den strijd dien zij in het leven riep tusschen Holland en de andere provinciën, vooral Friesland, aangaande de macht der algemeene Staten. 1) Niettegenstaande het protest der verschillende provinciën van welke slechts Utrecht zich met Holland vereenigde, bleven de Staten van Holland bij hun besluit en handhaafden het. Door dit alles werden de Voetianen meer en meer tegen de regering verbitterd. Zij hadden daarenboven eenige jaren vroeger in eene andere zaak het onderspit gedolven, toen de Staten van Holland, de, door de rechtzinnige predikanten aangevallen lombardhouders tegen hen in bescherming had genomen. 2)

De omwenteling van 1672 door den voorspoed der Fransche wapenen in het leven geroepen bracht de Oranjepartij weder aan het roer. De gebroeders de Witt werden door het toemeloze Haagsche graauw wreedaardig vermoord, de Regering in de Steden veranderd en de jonge Prins van Oranje in de waardigheden zijner voorvaderen hersteld. Door niemand werd

laatst overleden Heer Stadhouder op nieuws uitgegeven door een liefhebber der Vaderlandse vrijheid. 's Gravenhage, bij ENGELBREGT BONCQUET, 1707. De schrijver van dit werkje zal geweest zijn Mr. JOAN DE WITT, advocaat voor het Hof van Holland, neef van den Raadpensionaris. Mr. O. VAN REES, *Over P. DE LA COURT* p. XIV, de noot.

1) AITZEMA, IV, p. 993 en vlg.

2) Zie over deze zaak Mr. O. VAN REES, *Geschiedenis der Staatshuishoudkunde in Nederland*, 1e deel, p. 342.

die omkeering meer toegejuicht dan door de Voetiaansche predikanten. Durfden zij al niet allen den moorder de Witten als een godgevallig werk van den predikstoel verheerlijken, ¹⁾ voor den Prins van Oranje werd geene lofspraak gespaard. Het oude Testament werd geplunderd om er beelden uit te versamelen ter eere van den jongen Stadhouder. Hij werd in den mond der predikanten een tweede Gideon, een David, hij was de steen dien de tempelbouwers verworpen hadden, maar die thans tot een hoofd des hoeks was geplaatst. ²⁾ Nu de Oranjezon weder aan de kimmen verzezen was, zou de zon der rechtzinnigheid ook welhaast het Vaderland weder met onverduisterde stralen beschijnen.

Willem III was een streng Calvinist. Hij verklaarde herhaaldelijk dat hij aan Gods bestaan zou moeten twijfelen, zoo ras het geloof aan de praedestinatie hem ontzong. ³⁾ Geen wonder dat de Voetianen dus van hem heil en hulp verwachtten. Die hulp werd hun dan ook niet onthouden. Bij gelegenheid der kerkgeschillen in Zeeland, in 1677, hield de Prins hun de hand boven het hoofd en liet ook verder niet af het zijne toe te brengen tot het weeren van onrechtzinnige

1) Zooals de Haagsche predikant SIMON SIMONIDES. WAGENAAR, XIV, 175.

2) Vgl. de tallooze pamfletten uit dien tijd, o. a. *De heldere dageraad, verschenen over de provincien van Hollandt en Zeelandt etc., in den jure MDCLXXII.*

3) MACAULAY, *History of England.* III p. 4 (Tauchn Ed.)

predikanten. 1) De ondersteuning van den Prins maakte de predikanten hoe lang zoo stouter. Zij zouden niets liever gewenscht hebben dan de Coccejanen door eene Synode te doen veroordeelen en uit de Kerk te verdrijven ten einde het veld alleen te hebben. Er werden stappen in dien geest bij den Prins gedaan. 2) Dan hier werd het spreekwoord bewaarheid, die een kuil voor een ander graaft valt er zelf in. In stede van de Voetianen in het gelijk te stellen namen de Staten eene resolutie van geheel tegenovergesteld aard. Het zoo- genoemde reglement tot conservatie van den vrede en de ordre der kerke kwam tot stand. 3) Wel verre van zich partij te stellen in de aanhangige twisten of aan eene Nationale Synode de zaak ter beslissing over te laten, vermaanden de Staten de predikanten tot eenigheid en verboden hen de betwiste punten op den kansel te behandelen. Dit reglement schijnt niet zonder vrucht te hebben gewerkt. De Staat had zich in de volgende jaren weinig meer met de Kerk te bemoeien. Op de groote Staten-Vergadering in 1716 en 1717 werd het punt der religie schier niet besproken. Slechts eene enkele ondergeschikte zaak, de maatregelen tegen huwelijken tusschen Roomschen en Hervormden, maakte een punt van beraadslaging uit. 4) Ook in deze, zooals in zoovele gewichtige aangelegenheden, kwam de Vergadering tot geen besluit.

1) WAGENAAR, XVI, 275. YPERY en DERMOUT, III, 175.

2) WAGENAAR, XIV, 445 en vlg.

3) WILTENS, I, 257.

4) WAGENAAR, XVIII, 131.

De uitnemendste Nederlandsche Staatsman uit de eerste helft der 18. eeuw, de raadpensionaris van Slingelandt behandelt in zijne uitgegevene schriften de verhouding tusschen Kerk en Staat slechts zeer ter loops. Een bewijs dat door de veranderde tijdsomstandigheden de quaestie veel van hare actualiteit verloren had. Het eenige waar de Regering van tijd tot tijd tegen te velde trok was het bijeenkomen (de conventiculen) van verschillende sekten ¹⁾ die zich van de Staatskerk afzonderden en met een of ander geestdrijver aan het hoofd, nieuwe gezindheden in het leven riepen. Zoo had men vroeger de Sabbatisten, de Boreelisten en anderen gehad en later de Hattemisten en de volgers van Buitendijk.

Later werd de Staat weder op eene andere wijze in kerkgeschillen gemengd. In den boezem der Roomsche kerk waren verdeeldheden ontstaan. Een nieuwe Secte stond in haar midden op; zij had haren oorsprong te danken aan het klooster van Port Royal in Frankrijk en noemde zich later naar den Yperschen Bisschop Janssenius, Jansenisten. De Pauzen, vooral gerugsteund door de Jesuiten bestreden met krom deze nieuwigheden. Herhaaldelijk verschenen Pauselijke bullen die de valsche leeringen veroordeelden; het nadrukkelijkst liet zich Clemens XI uit in zijne in 1713 uitgegeven Bul, Unigenitus, tegen de leerstellingen van den Jansenist gezinden pater Quesnel.

Onder de Roomschen hier te lande waren niet weinige de Jansenistische stellingen toegedaan. Vele Jansenisten

1) WILTENS, I, 688 en vlg.

uit Frankrijk geweken, zooals Arnauld en Quesnel hadden in Nederland eene veilige schuilplaats gevonden en een grooten invloed op de Hollandsche geestelijkheid uitgeoefend. Daarbij waren bij de Roomschen hier te lande de Jezuiten de groote tegenstanders der Jansenisten reeds, van den beginne af gehaat geweest. Geen wonder dat de bul van den Paus hier gantsch niet algemeen voldeed. Een groot aantal geestelijken kwam dan ook welhaast in verzet tegen den stoel van Romc. Een aartsbisschop werd gekozen zonder machtiging van den Paus en eerlang ontstond er een volkomen scheuring onder onze Katholieken. De Jansenisten hadden bovenal te Utrecht hunnen zetel, hun genootschap werd daarom gemeenlijk de Utrechtsche kerk genaamd. Het was natuurlijk dat de hooge Regering van tijd tot tijd in deze geschillen gemoeid werden. De houding der Staten, die wellicht gedachtig aan het *divide ut imperes* ¹⁾ de tweespalt niet buitengewoon zullen bejammerd hebben, was zeer onpartijdig. Opmerkelijk vooral om den waardigen toon die er in heerscht was het antwoord ²⁾ der Staten aan Aloisio Moncenigo Doge van

1) MOZZI, II, p. 223, zegt evenwel dat de Raadpensionaris S. VAN SLINGELANDT, gaarne eene vereeniging der twistende partijen zoude hebben gezien.

2) DUPAC DE BELLEGARDE, 329, "Il a été résolu de répondre à la république de Venise que leurs Hautes Puissances ont toujours eu et conservent encore pour elle une très grande vénération et que ses intercessions sont auprès d'elles d'un très grand poids, qu'elles souhaiteraient lui en donner des preuves dans cette occasion mais qu'elles ne peuvent le faire sans renverser les fondemens et les maximes établies dans l'Etat: l'une desquelles est, qu'en matière de foi et de religion

Venetie in 1725, die voor de belangen van den Paus in de bres was gesprongen. Terwijl zij dus aan de eene zijde de te groote aanmatigheden van den opperkerkvoogd wisten te beteugelen, zagen zij aan de andere zijde nauwlettend toe dat de Janseniste bisschop zijn gezach niet aan de Catholijken opdrong. De schrijvers van beide partijen, hoezeer zij elkander verguizen, spreken dan ook steeds met grooten lof van het gedrag der regering. ¹⁾

De Roomschen die de partij van den Paus tegen de Jansenisten waren toegedaan, hadden tot geestelijk hoofd den pauselijken nuntius te Brussel of te Keulen. Toen in 1725 de Jansenisten, door den dood van hunnen Bisschop beroofd, deze waardigheid aan Corne-

la persuasion peut seul avoir lieu et non la violence et la contrainte, qu'à cet égard il est permis à chacun de croire et de penser ce qu'il juge le plus convenable à son salut dont il sera obligé de rendre compte à Dieu en son temps, suivant les lumières qu'il en a reçues; que leurs Hautes Puissances étant persuadées que la religion qu'elles professent est la meilleure et la plus conforme aux volontés que Dieu nous a révélées elles souhaiteraient qu'elle fut embrassée par tous leurs sujets, mais qu'elles ne prétendent point contraindre personne sur cela. Qu'elles laissent à chacun la liberté de professer la religion qui lui semblera la meilleure pourvu cependant qu'ils se comportent en bons et fidèles sujets et qu'ils ne fassent rien de contraire à l'autorité du gouvernement, au bien de la société civile, aux bonnes mœurs, à la tranquillité publique enfin rien qui tende à l'oppression du prochain que c'est sous ces conditions que leurs Hautes Puissances ont toléré et tolèrent encore dans leurs Etats les Catholiques-romains aussi bien que les autres. Qu'elles n'entrent point dans les disputes élevées entre eux... tant que le repos public n'y est point intéressé etc.

1) DUPAC DE BELLEGARDE, 336. MOZZI, II, 188. Zie ook *Apolo-
logie voor de Roomschegezinden dezer landen*, zonder naam of plaats,

lis Jan Barchman Wuijters hadden opgedragen en de Staten zich niet tegen deze benoeming verzetten, verzochten de Roomschen van hunne zijde om thans ook eenen pauselijken Vicaris-Generaal in de Nederlanden te mogen hebben. De Staten namen dit verzoek in ernstige overweging en betoonden zich niet ongenegen er aan te voldoen. Nauwelijks was dit bekend of de oude geest van onverdraagzaamheid kwam weder boven. De predikanten lieten zich van den kansel nadrukkelijk uit tegen het toelaten van zulk een gevaarlijk wezen als een door den Antichrist van Rome gezonden geestelijke noodwendig moest zijn. Zelfs de Regering werd hier en daar niet gespaard. Te Leiden en te Rotterdam werden schriftelijke verzoeken aan de stedelijke regering door de predikanten ingeleverd. De Jansenisten lieten zich natuurlijk ook hooren en stemden met de Hervormden in. Het geheele land kwam welhaast even als in 1853 in rep en roer. De Staten moesten voor de algemeene beweging zwichten en lieten hun voornemen onuitgevoerd.¹⁾

Ondertusschen was de toestand der Roomschen gedurende de 18de eeuw veel dragelijker dan die in de vorige eeuw geweest was. Niettegenstaande de volledige staatsburgerlijke rechten hun onthouden bleven werden zij in het uitoefenen hunner godsdienst schier niet bemoeilijkt, terwijl hunne boeken hier te lande gedrukt en openlijk

1) WAGENAAR, XIX, p. 90. Ook vreesde men in sommige Steden voor eene opschudding onder 't gemeen, zo men 't stuk sterker hadt willen doorzetten ter vergaderinge van Holland.

verspreid werden. Ook de maatschappelijke toestand der Roomschen was volstrekt niet zoo drukkend als voorheen. De Hervormden beschouwden hen over het algemeen niet meer als vijanden. De reeds genoemde Jan Cornelis Barchman Wuijters was zelfs bevriend met de Nassaus en schijnt een welkom gast op het slot te Zeist te zijn geweest.¹⁾ Zijne zuster, die de hervormde godsdienst beleed, was gehuwd met een Hervormd predikant te Amsterdam, die zich zelfs volstrekt niet bezwaard voelde om bij de begrafenis van den aartsbisschop diens lijk te volgen.²⁾ In het jaar 1763 hielden de Jansenisten zelfs een groot concilie binnen Utrecht, iets dat sedert 1565 in ons vaderland niet had plaats gehad. Ook nog gedurende de 18de eeuw vonden verschillende, wegens hun geloof bemoeilijkte sekten, hier te lande eene veilige schuilplaats, zoo onder anderen, de door den Bisschop van Salzburg verdrevene Lutheranen en de Hernhutters die, omstreeks het midden der vorige eeuw hier enkele gemeenten voornamelijk die te Zeist gesticht hebben.³⁾

De voornaamste rechtsgeleerden-publicisten der vorige

1) DUPAC DE BELLEGARDE, p. 350, de noot.

2) De naam van den predikant was LEONARD BERLS, zie 's mans *Jubelpreek*. Amsterdam 1749, p. 21, de noot. „Zijn lijk” (dat van den aartsbisschop) zoo verhaalt de predikant zelf „is uitgedragen onder een groten toeloop van volk dat zich verwonderde ziende achter de lijkkoets van den Aartsbisschop van Utrecht onmiddellijk een Amsteldams gereformeerd predikant volgen.”

3) Zie s. VAN ENDRE, *Historisch berigt van alle de gezindheden die buiten onze Gereformeerde Kerk in ons Vaderland vrijheid van openbare godsdienstoefening hebben*. Utrecht, 1786.

eeuw droegen er in ons vaderland het hunne toe bij om de meer vrijzinnige beginselen aangaande de verhouding van Kerk en Staat ingang te doen vinden.

De republikeinsche maar goed gereformeerde Lieven Ferdinand de Beaufort beschouwt wel is waar, in zijne verhandeling over de vrijheid in den Burgerstaat, ¹⁾ de handhaving der Hervormde godsdienst als een der hechtste zuilen der vrijheid voor onzen Staat; maar ziet tevens groot bezwaar in den invloed der geestelijken op het bestuur van landszaken. In eene verhandeling over de vrijheid van godsdienst die slechts oene schets is gebleven en nimmer werd uitgegeven had hij zich voorgesteld uitvoeriger aan te toonen, dat alle dwang in godsdienstzaken dient vermeden te worden en dat het een ieder vrij moet staan te gelooven en te verkondigen wat hij voor waarheid houdt. ²⁾

Ulrich Huber wil reeds sterke afscheiding tusschen het zuiver kerkelijke in de kerk waarover zij zelve moet beschikken naar goedvinden en het uitwendige der Kerk dat door den Staat kan geregeld worden. ³⁾ Toch meent hij dat er omstandigheden kunnen voorkomen die het den Staat tot plicht maken jegens scheurmakers in de kerk krachtige maatregelen te nemen. Welsprekender dan Huber trad Gerard Noodt ⁴⁾ op, als verdediger der

1) *Verhandeling van de vrijheid in den Burgerstaat*, p. 477 en vlg.

2) Zie de Bijlage.

3) U. HUBER, *Hedendaagsche Rechtsgeleertheit*. Leeuwarden 1686, IIe dl. p. 40, en vlg.

4) G. NOODT, *Oratio de religione ab imperio jure Gentium libera*

vrijheid van godsdienst wier verbodiging hij als een der hoogste plichten van den Staat rekende. Terwijl de Leidse Hoogleeraar aldus zijne stem deed hooren voor godsdienstvrijheid trok zijn' ambtgenoot te Groningen Jean Barbeijrac tegen de miltzieke predikanten te velde die, door de politiek op den predikstoel te brengen hunne roeping verkeerd begrepen en hunnen invloed misbruikten. 1) Die liberale gevoelens bleven gedurende de achttiende eeuw aan onze vaderlandsche hoogescholen voortleven. Twee Duitschers Trotz 2) en Pestel 3) de eerste te Utrecht, de tweede te Leiden, met het rechtsgeleerd onderwijs belast, lieten zich beiden als voorstanders van verdraagzaamheid en vrijheid in de godsdienst kennen.

Een droevige dissonant met dien vrijzinnigen geest aan onze universiteiten levert evenwel de beruchte geschiedenis van den ongelukkigen Groningschen professor

habita in Academia Lugduno Batava. Anno MDCCVI. Sic enim censeo religionem unicuique nostrum Dei munere concedi ab ejusque motu atque instinctu pendere, cacterum liberam esse et extra imperium positam adeo neminem invitum aut ignorantem alicui adjungi sectae nec magis quem ut in eam intret aut in ea maneat sive cui adhaeret in omnibus et per omnia consentiat, armis vel legibus cogi posse humano jure.

1) BARBEYRAC, *Discours sur la question s'il est permis d'echaffauder en chaire le magistrat qui a commis quelque faute.*

2) TROTZ, *Oratio inauguralis de libertate sentiendi dicendique juris consultis propria.* Franeker 1741. Ecclesiam in republica, religionem ab imperio liberam et haeresin jure naturali non esse crimen cordationis et emunctioris naris ad unum omnes ingenue fatentur et publicis scriptis profitentur jurisconsulti. At quare non feramus dissentientes quos Deus fert!

3) PESTEL, *Commentarii de Republica Batava*, I, p. 109 et vlg.

Frederik Adolf van der Marck.¹⁾ Deze verlichte en schrandere man had in zijne in druk verschenen lessen over het natuurregt, denkbeelden verkondigd die aan de regtzinnigen aanstoot gaven. Alras werden van verschillende zijden bezwaren tegen deze leeringen geoperd, predikanten en professoren voeren vinnig tegen hem uit, zelfs de Prins-stadhouder Willem V werd als President-Curator en Rector Magnificentissimus in den strijd gemoeid. Men wist het eindelijk zoo ver te krijgen dat de waardige man van zijne betrekking ontslagen werd, bij besluit van Curatoren van 13 Februarij 1773. Even als vroeger Hugo de Groot, nam ook thands het buitenland gretig den door zijn vaderland verstooten gelcerde op, die eerlang door den Pruisischen koning tot den hoogleeraarszetel te Lingen werd geroepen.

In de uiterlijke betrekkingen tusschen Kerk en Staat is gedurende de 18de eeuw, dat is te zeggen tot 1795 weinig veranderd. Er werd van tijd tot tijd eens een Roomsche schepen of rentmeester geremoveerd die, in de Generaliteitslanden of in Staats-Vlaanderen door de mazen had weten heen te glippen, terwijl de regering niet verzuumde zoodra eene nationale ramp, overstrooming of veepest het land teisterde, de predikanten tot het houden van bededagen aan te schrijven.²⁾ Dat men verder in 1747, bij het veranderen der regering, de

1) *Waaragtig verhaal van hetgeene omtrent het Hoogleeraarsambt van Mr. FRED. ADOLF VAN DER MARCK, etc., is voorgevallen, door denselven F. A. VAN DER MARCK. Lingen 1775. Zie ook Bedenkingen en Bezwaren der Groningsche predikanten. Groningen 1772.*

2) WILTENS, IV en V passim.

resolutie op het bidden wijzigde en aan den Prins van Oranje ¹⁾ wederom eene plaats in het kerkgebed, hoewel na de Provinciale Staten, inruimde, spreekt wel van zelve.

Het belangrijkste nog was de invoering der nieuwe Psalmberijming in 1773. Nog altijd had men zich, tot nu toe, beholpen met de Psalmberijming van Clement Marot in erbarmelijke rijmen door den beruchten Dathen verduitscht. Reeds sedert lang had de algemeene opinie het vonnis geveld over deze ellendige rijmelarij. Zij bezweek onder de slagen der satire, haar van alle zijden toegebracht. De verschillende provinciale Synoden hadden ondertusschen reeds middelen beraamd om de Psalmberijming door eene nieuwe te doen vervangen. Omstreeks het jaar 1772 wendden zij zich tot de Hooge Regering met verzoek om zich de zaak aan te trekken. Eene Commissie uit negen Predikanten en twee politieke Commissarissen bestaande, bracht hierop de zaak in orde, waarna de nieuwe Psalmberijming bij publicatie ²⁾ van 20 September 1774 door de Algemeene Staten werd ingevoerd. Wel veroorzaakte dit besluit hier en daar bij de ouderwetsche rechtzinnigen tegenstribbeling en hoorde men in de Veluwsche plattelandskerken de oude Psalmen nog wel eens door de nieuwe heengalmen, toch wist de Regering krachtig de hand te houden aan de handhaving van haar be-

1) Willem IV was een groot voorstander van verdraagzaamheid. Zie zijne Propositie aan de staten in 1751. E. LUZAC, *Hollands rijkdom*, III, p. 3.

2) WILTENS, V, 44.

sluit, zoodat binnen weinige jaren Dathenus en zijne poëzy vergeten waren.

De invoering der nieuwe Psalmen was het laatste van eenig gewicht wat er tusschen Kerk en Staat voor 1795 voorviel. Dat bij de onlusten van 1787, zoo vruchtbaar in staatkundige twistgeschriften ook menige stem tegen de Staatskerk oprees is bekend. Het was dan ook de voldoening aan veler vurige wenschen toen de Nationale Conventie den 18. Augustus 1796 de scheiding van Kerk en Staat openlijk afkondigde. Deze stap was voorzeker na de Hervorming de gewichtigste gebeurtenis op kerkelijk gebied in Nederland.

Daar wij ons echter voorstelden slechts het tijdperk dat met 1795 sluit te behandelen willen wij met de bloote vermelding van die gedenkwaardige wet ons onderzoek besluiten.

B I J L A G E.

Bij pag. 153/

De verhandeling van Lieven Ferdinand de Beaufort waarvan in den tekst melding is gemaakt, wordt in handschrift bewaard in het Archief van het Zeeuwsch Genootschap. Door de bereidwilligheid van het bestuur van genoemd genootschap, aan hetwelk het mij een aangename pligt is bij dezen hiervoor mijnen dank te be-
tuigen, ben ik in staat geweest dat handschrift te raad-
plegen en er het volgende omtrent mede te deelen.

De verhandeling is onvoltooid gebleven. Zij had moeten bestaan uit twaalf hoofdstukken waarvan slechts twee zijn uitgewerkt. Van de overige bestaat alleen de titel en eenige korte aantekeningen. I^e Hoofdstuk. Inleijdinge Lof. van de vrijheit van godsdienst. IIe Hoofdstuk. Van de Vrijheit van godsdienst in 't algemeen, dat deselve aen den mensch eigen is en met Gods woort over een komt. IIIe Hoofdstuk. Waarin de vrijheit van godsdienst eigenlijk en in 't bijzonder bestaet en hoe dat deselve door de wetten van ons land is vastgesteld.

IVe Hoofdstuk. Van de openbare oeffening van verschillende godsdiensten of deselve te gelijk in een land kon en behoort te bestaan. Ve Hoofdstuk. Van de toelating van verschillende godsdiensten. VIe Hoofdstuk. Van de Joden. VIIe Hoofdstuk. Van de Roomsgezinden. VIIIe Hoofdstuk. Van de Lutheranen, Remonstranten en Mennoniten. IXe Hoofdstuk. Waer door de vrijheit van godsdienst wort verlooren. Xe Hoofdstuk. Hoe en waer door de vrijheit van godsdienst wort behouden. XIe Hoofdstuk van het verbieden der boeken. XIIe Hoofdstuk. Opwekking tot voorstand van de vrijheit van godsdienst.

Alleen de twee laatste hoofdstukken zijn afgewerkt. Wij zullen als proeve uit beiden het een en ander laten volgen. ¹⁾

Tot de vrijheit zoo wel in de Burgerstaet als in de godsdienst behoort ook de vrijheit in het schrijven, want het verstant aen den band te leggen, de kennis te bepaelen en wetten te stellen wat men zal mogen schrijven ofte niet, is een slag van geestelijke slavernij die bij Tyrannen en verdruckers van de vrijheit, opdat haer schondige daeden niet aen den dag mogen komen, is ingevoerd en bij de Roomse geestelijke, opdat haer bijgeloovigheid en verdorve leer niet ontdekt mogen werden met de uysterste hardigheid en oplettentheit te gelijk wort in 't werk gestelt. Maer wat sy ook mogen doen ofte niet, haer list en geweld is dikwijls te ver-

1) De indeeling en bewerking dier verhandeling strooken blijkbaar geheel met die der vrijheid in den Burgerstaat.

geefs en de waerheit komt niet tegenstaende vroeg ofte laet uyt te blincken. Want wat mogen zij met haer visitatores, ondersoeckers van Boeken met haar verbod op het drucken en met haer straffe tegen de gene die verbode boeken lesen vorderen, de geest en verstand van den mensch blijft eehter vrij van alle banden, jae een mensch kan selfs sijn eige geest en verstand, volgens de aenmerking van den Rechtsgeleerden Vasquius, niet dienstbaer maeken gelijk hij andersinds sijn lichaam kan doen. *Animum et voluntatem suam homo servam facere non potest corpus vero suum facere servum potest.* — Onder de vrije regeering der Grieken en Romeinen wist men niet alleen niet van het verbieden en verbranden der boeken; maar zelfs schijnt het dat er een onbepaalde vrijheit in het schrijven bij die volkeren is geweest en dat de spreuk van in *Republica libera linguas liberas esse* opertet door haer in allen deele is achtervolgt. Sij schreven de geschiedenissen van haer land en regeering met die vrijheit welke een goet Historic schrijver behoort te hebben, niemant nam het haer qualijk indien sij soo wel de misslaegen en gebreecken en verkeerde handelingen van haer volk en Republic voor den dag bragten en laekten dan dat sij haer heerlijke radden verbreiden en daerdoor is het dat er zulke voortreffelijke Historie schrijvers bij die volkeren zijn geweest. Zelfs was er een toemeloose vrijheit om elkaer door lasterschriften over den heeckel te haelen en selfs met naem in haar comoedien voor het gansche volk bespottelijk te vertoonen sonder dat het voor den rechter strafbaar was alle die zig daer door

beledigt achteden te wesen stont het vrij om zig op gelijke wijze te wreecken ofte haer goede naem bij geschrift te verdedigen. Julius Cesar en zijn opvolger Augustus hetzij uit staetkunde grootmoedichheit of omdat zij die ingewortelde vrijheit der Romeinen soo aenstonds niet en wilden tegengaen wierden op de hevigste en gevoeligste wijze door laster en schimpschriften geschonden sonder dat sij het sig eenigsints aentrocken of dat er iemand was die de schrijvers daer over inrechten vervolgde ofte die haer eenig leed toebragt. Selfs was Julius Cesar soo grootmoedig dat hij het degene, die hem op die wijze gevoelig hadden beledigt, niet alleen vergaf, maer haer selfs daer nae nog goed deed. Aldus had Cajus Memmius hem door scherpe redenvoeringen gehoont, en hij had met geen minder bitterheid tegen hem geschreven, des niet tegenstaende vorderde hij hem daer nae tot het burgemeesters ampt van Romem. Cajus Calvus had schimpdigten op hem gemaakt, dog als hij naederhand berouw daer over toonde en hij om zijn vriendschap deed aanhouden, was hij selfs de eerste die aan hem schreef. De vermaerde Poet Catullus had Caesar met de vuylste veersen gebrandmerkt en op de gevoeligste wijze gehoont, welke veersen tegenwoordig nog overig sijn. Men moet zig te gelijk over de stoutheid van den Poet, dat hij sulke veersen tegen Caesar, die de oppermacht van den staat in handen had durfde schrijven, en over de sagtmoedigheid van Caesar, dat hij sulke vermetelheid ongestraft heeft gelaeten, verwonderen. Nogtans als Catullus eenigen tijd daer nae sijn leedwesen daer over toonde en aan Caesar

deswegen voldoening gaf, vergaf hij het hem niet alleen, maar noodigde hem die selve dag aen zijn taefel. Cicero had in seecker boek de eerlijke Cato hoochlijk geroemt en geprosen en dat kon niet geschieden sonder Caesar en sommige gevallen te nae te komen. Maar verre van sulks euvel op te nemen ofte Cicero daerom eenige kleinigheid aen te doen, vergenoegde hij zig met daer tegen te schrijven en een boek uit te geven dat hij Anti Cato noemde. De beroemde historieschrijver Titus Livius hadde in sijne geschiedenissen met veel lof van Pompejus gesproocken, maar Augustus nam het niet quaelijk nog weygerde hem daerom zijne gunst, maer vergenoegde sig met hem een Pompejaan te noemen. Men moet de bescheidenheit en gemaetigtheit van die vorsten daer in prijsen. Want vrij uit te mogen sprecken hetgene men in zijn gemoed gevoelt en de waerheit sonder aenschouw van persoonen onpartijdig te mogen schrijven en aen de nakomelingen overlaeten is ook een van de voornaemste deelen van de vrijheit. Het sijn bijzonder geluckige tijden, segt Tacitus, als men mag gevoelen hetgene men wil, en als het geoorlooft is uit te spreecken hetgene men gevoelt. Dog de onbepaelde vrijheit die de Romeinon in het schrijven, jae zelfs van schimp en lasterschriften te voren gebrueikten wiert ten tijde van Augustus soodaenig gemaetigd en bepaelt dat degene, die om een ander te hoonen en sijn goede naem te schenden een boek had geschreven en uytgegeven, ofte gemaekt had dat sulks quam te geschieden, hetzij met ofte sonder naem ofte wel onder een anders ofte verbloemde naem, die een veers had

gemaekt, jae selfs een Historie om iemant te schenden had geschreven, schuldig zoude wesen aen de straffe van hoon en dat de belodigde tegen hem een soo genaemde actie van injurie zoude mogen instellen. Ende op het laatst bij voorval dat sekere Cassius Severus verscheyde doorluchtige mannen en vrouwen door sijn dertele schriften had geschonden, vatte Augustus de sack soo hoog op, dat hij het schrijven van sulke lasterschriften selfs tot de misdaad van gequetste oppermacht betreckelijk maekte. Maer eigenlijk behoort het schrijven van een lasterschrift tot die misdaed niet, tensij er zeer haetelijke omstandigheden bijkomen en dat iemant het *hostili in Principem vel Rempublicam animo* met een vijandig gemoet en opset tegen de vorst ofte Republic komt te doen.

De keyser Tiberius trock het nog al verder, want gestoort zijnde over eenige veersen, die op hem wierden gemaekt, soo op sijn wreetheid, hoochmoed, tweedracht met de keyserin, sijn moeder als anders, gaf hij last dat de straffe van de misdaad der geschonde oppermacht tegen sulke schrijvers zouden werden geoeffent: gelijk onder sijn regeering met de uytterste wreetheit geschiedde, selfs in onnoozele gevallen, die niet in 't minst nog tot lasterschriften nog tot de bovengemelde misdaed betreckelijk waeren: en in sijn tijt gelijk het gemeenlijk onder de regering van sulke tyrannen geschiet, was het selfs doodelijk geworden om een onpartijdige geschiedenis met de vereischte vrijheid te schrijven. Aldus gebeurde het onder anderen dat Crematius Cordus de jaerboeken ofte de geschiedenissen

der Romeynen onder sijne Regering had geschreven, in dewelcke onder anderen gesproocken hebbende van Brutus en Cassius, en nae dat hij deselve haer verdiende lof had gegeven hadde hij daer bij gevoegt dat Cassius de laeste der Romeinen was geweest. enz.

Hierop laat de schrijver het geheele verhaal van Cremutius Cordus volgen, zooals Tacitus het vermeldt, verhaalt verder de bij Seneca voorkomende geschiedenis van Labienus en haalt eenige plaatsen uit Tacitus aan. Dan vervolgt hij: Alle voortreffelijcke vorsten die wel regeeren hebben doorgaens een behoorlijcke vrijheit in het schrijven aen haer onderdaenen gelaeten, want sig wel bewust zijnde hadden zij daer van niet te vreesen, jae konden selfs de laster tongen en schriften verachten gelijk verscheide op een roemweerdige wijze hebben gedaen, sonder te vreesen dat haer eer ende goede naem daar door beswalkt zouden worden. Maer ondeugende vorsten, verdruckers der vrijheit en tyrannen, hebben ook altijd de vrijheit in het schrijven verdruckt en sig quaelijk bewust zijnde hebben sij getracht om de geheugenis van haer schenddaeden daerdoor voor de nakomelingen te verduyteren. Maer wat hebben sij daermede uytgerecht? Sij hebben niet anders dan schande daer door behaelt gelijk Tacitus te recht heeft aengemerckt. Want bij voorbeeld, alle de wreetheit, ongebondentheit en ondeugden van Nero en Domitianus, niettegenstaende haer groote oplettendheid en straffe tegen alle de gene die een vrij woort spraeken en schreven, zijn aen de naekomelingen overgelaeten en sij sijn in haer snood gedrag met levendige verwen afgebeeld. —

Als naederhand de Christelijke godsdienst was toegenomen en de keyzers daer aen toegedaen waeren geworden heeft men aenstonts de vrijheit van het schrijven over saeken en geschillen, van de godsdienst gaen benemen en de geestelijken hebben soo veel vermogen bij de vorsten gehad dat het verbod van zoogenaemde ketterse boeken is ingevoerd geworden, en dat er sware straffen zijn gestelt soo tegen de schrijvers als tegen de uytgevers en lesers van sulke boeken. — Aldus hebben de keyzers Theodosius en Valentinianus besloten: (Hier volgt de vertaling der lex. 3 Cod. de Summa Trinitate.)

Dat was immors een wreed gebod onweerdig aen Christen Vorsten en dat de Roomsche Kerk maer al te veel heeft nagevolgt. Wat zouden echter Seneca, Rhetor en Tacitus niet uitgeroepen hebben, indien men de menschen in haer tijt met de dood over het lesen van een verbode boek had gestraft? — Van gelijke hebben de Keyzers Valens en Marcianus bevolen. (L. 8 Cod. de de Haereticis et Manichaeis.)

Maer boven alle heeft het Pausdom omtrent het verbieden van boeken van alle tijden seer streng, ja wreet te werk gegaen, want dewijl de Roomse godsdienst, eigenlijk tot sijn voorwerp heeft een wereltlijke heerschappij, en niet den dienst ofte eer van God, dat deselve steunt op overleveringen en menschelijke inzettingen en niet op het Woort Gods, en voortgezet wort door bijgeloovigheid, sulks het met de belangen van het Hof van Romen overeenkomt, de werelt in een diepe onwetentheit te houden on de menschen niet meer wijs te maeken, dan het met de eygenbaet der geestelijke

en met de grootheit en onbepaelt gezag van dat Hof kan bestaen. So heeft het gemelde Hof van Romen albereits van outs en tot onse tijden toe altijd bijzondere sorg gedraegen, dat er niet het minst geschreven, uytgegeven ofte gemeen gemaekt mogt werden, 't welk met desselfs belangen soo wel in 't wereltlijke als in 't geestelijke was strijdende, dat de waerheit kon ontdecken, en dat desselfs snoode voornemens, om het gansche Christendom te verslaeven en de Keysers, Coningen en Vorsten, selfs sig onderdaenig te maeken en met de voeten te vertreden, aen den dag kon brengen. Ten dien einde heeft men doen verketteren, verdoemen en op de allerwreetste wijze ter dood brengen, alle de gene die iets tegen de belangen van dat Hof hadden geschreven en men heeft de vervolging niet alleen tegen die menschen in haer persoon, maer ook tegen haer boeken in 't werk gestelt. Dit is echter het merkteeken van een valsche godsdienst, en die alleen op bijgeloovigheid, menschelijke inzettingen en eigenbaat is gegront. Want de waerheit zoo wel in 't geestelijke als in 't wereltlijke, is uyt sig solven klaer en helderschijnende genoeg, sij is aenlockelijk, sij is eenvoudig en het gemocd van alle redelijke menschen, van selfs innomende, sulks sij in geen en deele met geweld ofte quaede streecken voorgestaen behoeft te worden, selfs heeft zij geen andere menschelijke hulp van nooden dan de vrijheit om haer te mogen voorstellen en belijden. Het is derhalve het rechte werk van bedriegers en verleiders, niet te willen toestaen nog gedoogen, dat hetgene sij leeren en voorstellen, werde ondersogt, getoest ofte tegengesproocken.

Het is bekend hoe dat de Roomse kerk de onbesonne vermetelheit heeft gehad van het Woort Gods, de Boeken van het Oude en Nieuwe Testament niet alleen uyt de handen von de soo genaemde leecken van de gemeente te nemen en voor deselve geheel en al te verduysteren, maer ook de kennis en toegank tot deselve aen haer gemeene geestelijcke te benemen en sorgvuldig voor haer verborgen te houden, zulks het voor haer niet geoorlooft was, de Heilige Schrift te mogen lesen, dan met uytdruckelijke toelaeting van haer superieuren ofte geestelijke overste. Derhalve was de kennis van de Heilige Schrift, voor de tijden der Reformatie, soo ongemeen, dat de geleerde niet anders daer van spraecken dan van een seer seldsaam boek, dat aan de werelt niet bekend was. Men verhaelt, dat de Rechtsgeleerde Guido Pancirolus, in de vermaerde Hooge Schoole van Padua voorlesende, de navolgende woorden tot sijne toehoorders gebruykte: „*Domini studiosi est quidam liber qui vocatur. Biblia quem ego vobis vehementer commendo, habet enim multa egregia sine quibus jus nostrum recte intelligi non potest cuiusmodi est hic locus in Euangelio quod vocatur secundum Matthaeum (sic enim vocatur quidam tractatus in dictis Bibliis).*

Wanneer de Heilige Schrift, in den beginne der Reformatie, in verscheyde taelen wiert overgeset, gedrukt en gemeen gemaect, was het Pausdom daer over ten uysterste ontstelt en geallarmeert, sette sig daer tegen en deed alle mogelijke kragt en geweld om het te belletten opdat het ligt der waarheit op die wijze niet en mogt doorbreecken. Keyser Carel V, deed aldus op de ernstige begeerte van het Hof van Romem, bij sijn Plac-

caet, gegeven tot Brussel, den lesten van Wiedemaent van het jaar 1546, naar ingenomen te hebben, het advys van de doctoren in de Theologie, tot Louven, verbieden alle de Bibels, die op verscheidene plaetsen soo in Duytsland, Vrankrijk, als de Nederlanden gedrukt waaren, soo wel in het Grieks, Latin, als in het Frans en Duytsch en met naemen in 't bijzonder, wel ses en twintig verscheyde drucken, aldaer gemelt en bovendien nog twee en twintig verscheide drucken van het Nieuwe Testament. Waer uyt men klaer kan bespeuren, hoe seer de Roomsgezinde hebben geijvert, om de kennis van het Woort Gods voor de gemeente te verduysteren en te verbergen. En geen wonder, want het gemeen maeken van de Heilige Schrift, was de doodsteek aen de Roomse godsdienst, en de eerste voortgank van de Reformatie moet men voornamentlijk daer aen wijten, want weinige menschen hadden in den beginne gelegenheit om de eerste Reformateurs te hooren prediken en leeren, sij konden het niet overal doen, het was gevaerlijk en doodelijk niet alleen voor de Predikers, maar ook voor de toehoorenden, derhalve kogten velen den Bibel, verbergden die in haer huys, leesden en ondersogten het Woort Gods in 't heimelijk en bij haer selven en dewijle sij daer in niet vonden alle de bijgelooovige insettingen van de Roomsche kerk, kregen sij naedenken en konden ligt daer uyt begrijpen, dat gemelde kerk, verre van de waerheit was afgedwaelt. Ter zelve tijd verdubbelden de Roomsgezinde haer ijver en neerstige toezigt tegen het drucken en uytgeven niet alleen van de soo genaemde ketterse boeken, maer selfs

van alle andere genoegsaem onverschillige, en die van geen saeken van godsdienst handelden, als er maer iets in wiert gevonden, dat aenleyding gaf tot het naespouren van de waarheit, of dat tegen de belangen van de Roomse geestelijke was strijdende, sulks men verscheide lijsten van die verbode boeken lesende, verwondert moet staen, hoe en waerom het haer in de sin is gekomen, om sommige boeken daer op vermeldt te verbieden. Bij de Placcaeten van Keijser Karel V, waer van wij hier boven een hebben aengehaelt, worden verscheydene boeken verboden, gelijk aldaer gezegt wort, die niet alleen openbaerlijk van ketterij handelden, maer ook van alle sulke die de ketterije seer naebij en aenklevende waren, ofte begrepen hetgene dat nu ter tijd van de Leecken en ongeleerde, zonder gevaer van ketterij niet en mogt gelezen worden. „Want” wort daer verders bijgevoegt, „soodaenige schriften ontrijzen nu somtijts eenige Catholijke schrijvers, ofte deur inconsideratie, ofte deur onachtsaemheit, ofte deur onwetentheit, ofte vermetelheid bijzonder, want der componisten van boeken een ontalijke groote menigte is.”

Men denke niet dat het maer een enckel verbod was dat de straffe alleen ging over de schrijvers, uitgevers, drukkers ofte verspreiders van zulke geschriften geensints; alle die sulke verbode boeken hadden gelesen en bij wie deselve in haer huysen werden gevonden waeren kettters of begunstigers van kettters, immers sij wierden daer voor gehouden ende als soodaenige moesten sij ingevolge de Plakaeten met de dood werden gestraft, de mans met den viere, soo sij haer dwaelingen niet

wilden herroepen, maer sulks doende met den swaerde en de vrouwen gelijk daer staet met den Putte, dat is met levendig in de aerde gedolven te worden. Tot de uytvoering van sulcke wreede Plakaten waekte de Inquisitie zorgvuldig en hadde overal sijne verklickers, soo dat niemant een bock in sijn binnencaemer kon lesen of hij wiort beklapt. Ende opdat hier aen dog niets en mogt ontbreecken, heeft de Hertog van Alba bij zijn Placcaet van den jaere 1570 een Reglement op het drucken, inbrongen en verkoopen van boeken gemaakt, waerdoor hij getracht heeft alle vrijheid in het drucken en verkoopen van boeken te dempon. Dat is niet alleen het verstand en geleertheid in te teugelen, maer het in een waere slaavernij houden, en de domheit en onwetentheit op den thron zetten.

Maer sulke en diergelijcke Placcaeten en Reglementen konnen in eene vrije Regeering, gelijk de onse is, en in een land, daar de druckerij en boekhandel een voorname tack van den Coophandel is geworden, niet bestaen nog naergekomen werden, en bovendien zoude het ten uysterste ongerijmt wesen als men in een lant daer het lichaem vrij is, de geest en het verstant aen den band wilde leggen en in slaavernij houden. Het is wel waer dat die vrijheit somtijts alhier wat te verre wordt getrocken en dat er dikwijls reden wort gegeven om te klaegen over het al te ligtveerdig schrijven en drucken van ergerlijke boeken. Omdat voor te komen hebben de Zuyd- en Noort-Hollandsche Synoden voor desen aen de Heeren Staeten van Holland en Westfriesland versogt dat er politieke ondersoekers der boeken,

Visitatores librorum gestelt mogten werden, dog haer Ed. Gr. Mog. vonden daerin swaerigheid, meinende dat die saek in dese landen te willen in 't werk stellen sulks somtijts wel van quaede gevolgen mogt wesen.

Daernae zijn nog wel eenige voorslaegen ten dien einde gedaen, doch sonder eenig gevolg. En om de waarheit te seggen, het stellen en machtig maken van sulke Visitatores, onderzoekers der boeken, om alle boeken, eer deselve gedrukt mogen werden, nae te sien, te onderzoeken, daer uyt te schrabben hetgene haer niet behaegt, die te doen veranderen ofte te doen achter houden als het over een stoffe is die haer haetelijk schijnt, met een woort: om alle luyden van verstant en geleertheyt aen den band te leggen en haer niet anders te doen schrijven als hetgene aen dese ofte gene aengenaem is en met haer belangen overeen komt ofte haar te nootsaeken om de waerheid te verswijgen en te kort te doen kan met de vrije Regering en levenswijze van ons land niet bestaen en zoude het quaedt ook niet kunnen beletten. Want soo lang men geen lijfstraffen ofte swaere geldboeten stelt tegen alle degene die verbode boeken koopen, bezitten ofte lesen zullen er altijd wel druckers van schaedelijke boeken gevonden werden en het verbieden zal nergens anders toe strecken, als om sulcke boeken meer aenzien en loop te geven, en om deselve meer te doen gelden. Zulke straffen nu tegen koopers, bezitters ofte lesers van verboden boeken te stellen en doen uytvoeren is in ons land niet doenlijk en past veeleer de inquisitie dan eene vrije Regering.

Maar of het wel waer is dat er in een vrij land ook een behoorlijke vrijheit in het schrijven moet wezen, en dat de geest zoo wel als het lichaem vrij moet zijn, is er echter ook wel een voorsichtige toezigt noodig opdat die vrijheit mede niet tot een sporeloose vrijheit en bijzonder niet tot schaede ofte schande van land en kerk ende tot verderf der goede zeden kome te vervallen en bijgevolg misbruickt te werden. Aen de eene zijde moet men de schrijvers niet te nauw bepalen, in 't bijzonder moet er vrijheit wesen om de geschiedenissen van staet en kerk met die vrijmoedigheid die een goed historieschrijver past en naar waerheit te beschrijven, zelfs is het gemcen daer aen gelegen dat de waarheid aen den dag werde gebragt en dat soo wel de misslaegen en gebreccen soo van de Regeering als van de menschen werden opgehaalt, opdat men deselve in toekomstige mog vermijden ofte beteren en opdat er ontsag voor de nakomelingen zij. Maer het moet onpartijdig en met de vereischte bescheidenheit geschieden en geensints met opset om iemand daarmede te beledigen of aenstoot te geven.

TWAELFDE CAPITTEL.

OPWECKING TOT VOORSTAND VAN DE VRIJHEIT.

Wij hebben hier boven klaer en onwederspreeckelijk genoeg, soo wij meinen, getoont, dat de vrijheit een uytneement en heerlijk goed is, een goed dat boven alles

onwaerdeerlijk is. Dat God almachtig in zijn gunst aen een volk geeft en met zijn rijken segen achtervolgt, dat bijgevolge seer heerlijke voordeelen aen het volk dat daarmede begunstigt is toebrengt, en dat door alle edelmoedige volkeren, door menschen van een verheve geest, verstand en deugt wordt begeert. Dog zoo zijnde gelijk het inder daet is, moet het overvloedig wesen sulken grooten goed dat uyt sig zelve aenlockelijk genoeg is, de menschen te willen aenprijsen en haer op te wekken dat te willen voorstaen, zorgvuldig bewaeren en behouden. Geen mensch kan er dan gevonden werden die maer van een edelmoedige inborst zijnde en een oerlijk en verstandig hart in het lijf heeft, die niet uyt sig selfs daer toe genegen sij en bereid, niet alleen om dat groote goed sorgvuldig te bewaren, maer ook om tot voorstant van het selve goed en bloed op te setten. Maer de dwaese daer toe op te wekken, voor wie dat heerlijke goed niet en is geschikt, de dertele en ongebonde die het verderven en de staetzuchtige die het met list ondermijnen ofte met geweld onderbrengen, soude vergeefse moeite wesen.

Maer wij hebben iets in t' bijzonder aen onse vrije Nederlanders voor te draegen om haer aan te toonen en klaer te oertuygen dat sij verplicht en gehouden sijn de vrijheit te bewaeren en voor te staen, soodat sij niet onweerdig aan sulken grooten goed en tegelijk ondankbaar aan God almachtig bevonden willen werden om aen God reeckenschap te moeten geven van het talent dat haar is toevertrouwt.

Het is niet sonder een bijzondere bestiering en voor-

sionigheid Gods geschiet, dat deze vrije staet is opgerecht en dat de Christelijke godsdienst zuiver na Gods woort aldaer is gevestigd, geleert en gepredickt wort, ende dat de wenschelijke vrijheit beide in de burgerstaet en godsdienst voor ons is verkregen en vastgesteld. Dat is niet door eenige menschelijke magt, wijsheit ofte beleid geschied, maar alleen door de machtige hand Gods waer van de gevallen dikwijls in de geschiedenissen van ons land soo klaer voorkomen, dat er niet aen is te twijfelen en hij een verstokt ofte verblind mensch moet wesen, die daer van niet overtuigt en sy.

De schrijver laat hier een breedvoerig verhaal volgen van de verlossing der Israëlitzen uit Egypte, waarmede hij ten slotte onse verlossing van Spanje vergelijkt. Dan vervolgt hij aldus.

Maar het aenmerkelykste van allen is dat wij een voortreffelijke Republic en loffelijke vrije Regeering hebben, sonder eenig menschelijk voornemen en bestier en sonder dat eenig mensch gezegt kan worden de stichter daer van te wesen. Dat is immers een wonderlijke saek dat er een machtige vrije Republic, die gelijk als een wonder voor de gansche wereld is gesproken en onder veel verdrukkingen, geweld, list en laegen gevestigd is geworden, sonder dat eenig mensch in de weert eenige gedachten, overleggingen ofte voornemen heeft gehad om sulk eene Republic en vrije regceering te stichten. Het formeren van een nieuwe vrije staet is geen saek van klein belang naar van de alleryterste aongelgentheit en opmerking; is het door geen menschelijke hand en bestier gedaen, het moet door

een bijzondere voorsienigheid Gods zijn geschiet, in sulke saeken ten minsten komt geen blind geval te pas en derhalven moeten wij erkennen dat wij onze vrije staet en regeeringswijze aen de bijzondere voorsienigheid Gods verschuldigt zijn en deselve van zijn gunst houden.

Maer zal men ons misschien tegenwerpen: Willem de eerste Prins van Oranje wort doorgaens voor de grondlegger van onse Republic en vrije staet gehouden, en zijn soon Prins Maurits voor de opbouwer van deselve en derhalve zijn wij onse regeering en vrijheit, niet aen de onmiddellbaere voorsienigheid Gods, maer aen het goed beleid van die twee Prinsen onder Gods zegen verschuldigt, diensvolgende is ook hier een menschelijke hand geweest, die daer toe heeft gewerkt. Wij hadden ons geern onthouden om daer van te spreecken, dog alsoo wij het alhier moeten doen zullen wij daer op kortelijck antwoorden, dat Prins Willem de eerste geen voornemen, jae geen de minste gedagten heeft gehad om een Republic en sulke vrije regeering als er na zijn dood is geformeert en gevestigd in dese landen op te rechten, maer integendeel dat alle zijne pogingen, ondernemingen en gedachten daer henen al van den beginne hebben gegaen om voor sig en sijn huis een Heerschappij in deze Nederlanden te verkrijgen en sig tot Graaf van Holland en Zeeland en Heer van Utrecht te doen vorderen gelijk uyt de geschiedenissen ten overvloede is bekend. Is er derhalve uyt zijne daeden en beleid nae sijn dood een vrije regeering alhier gesproten, dat is buyten zijn gedagten gegaen en tegen zijn voornemen geschiet. Zijn zoon Prins Maurits verre

van een opbouwer van een vrije Regeering te willen wesen, heeft hetzelfde oogmerk van de Prins zijn vaeder altijd gehad, en in 't vervolg heeft hij alles gedaen wat in zijn vermogen was om daer toe te geraeken. Alhoewel dit bij sommigen ontkent wort en er sijn die hem in sijn geweldig gedrag socken te verschoonen, komt het echter allezints klaer genoeg te blijken. Want als hij nog een jongeling was en niets overig had dan de gunst van Holland en Zeeland, deed hij de Provincie van Holland aensoeken om de onderhandeling met den Prins sijn vaeder over de opdracht van het graefschap te hervatten. Men heeft hom te last gelegd sig te laeten ontvallen dat hij sig liever wilde praecipiteren dan de Souvereiniteit van den lande te willen aennemen op seekere conditien limitatien en restrictien als deselve landen ten naesten bij te vooren aan sijn Heer vaeder opgedraegen waeren geweest. Alhoewel hij niet godsdienstig en was veel min eenige kennis en verstand hadden van de staet der geschillen, die de gereformeerde Kerk te dier tijd soo droevig verdeelden, mengde hij sig nogtans daerin en wist het vier van tweedracht en verdeeltheit zoodaenig aen te stoocken en op te blaesen, dat er geen middel overig was om het te dempen, opdat hij daerdoor gelegenheit mogt krijgen om de Heeren van Barneveld, de Groot, Hoogerbeets en alle andere voorstanders van de vrijheit te verderven. Hetgene de Heer Aubery van hem verhaelt, dat hij den Heer van Oldenbarnevelt door de Princesse weduwe liet ondertasten om hem tot het verkrijgen van de souvereiniteit ofte het graefschap van Holland behulpig te

willen wesen is bekend, en daer is geen rede om daer aen te twijfelen, daerbij wort het door den Heer van Oldenbarnevelt zelfs genoegsaam bevestigd. Want men heeft desen ouden staetsdienaer ook te laste gelegd en hem tot een misdacd toegereekent, gelijk onder anderen bij sijn vonnis blijkt, dat hij sijne Excell. met verscheyde calumnien allomme gezogt had in bedencken te brengen en voor ieder een te denigreren van dat hij stonde na de souvereiniteit van de Landen. Hier op heeft hij door sijn Rechters ondervraegt zijnde bekend, vreesse en apprehensie gehad te hebben....

Het verdere ontbreekt. Het hoofdstuk schijnt onvoltooid te zijn gebleven.

STELLINGEN.

I.

Wanneer de zaak van een ander tot pand is gegeven, wordt bij eigendomsverkrijging door den pandgever het pand ook tegen derden geldig.

II.

De in solutum datio is niet als een bilaterale obligatoire overeenkomst te beschouwen.

III.

Vóór Hadrianus kon geen vrouw (met uitzondering der Vestaalsche maagden) testament maken tenzij zij manumissa waren.

IV.

Indien na het uitspreken van een vonnis van echtscheiding, doch vóór de inschrijving van het vonnis in de registers, een der echtgenooten komt te overlijden, zijn de erfgenamen van den overledenen echtgenoot bevoegd de inschrijving te vorderen.

V.

Ten onregte neemt Art. 642 B. W. als een der vereischten voor een schat aan dat hij door louter toeval moet ontdekt zijn.

VI.

Het bezit door den erflater aan den executeur verleend, strekt zich ook uit over het wettelijk erfdeel.

VII.

De logementhouders kunnen zich niet onttrekken aan de bepalingen van Art. 1746 en 1747 B. W., door zulks te afficheren in de kamers hunner logementen.

VIII.

Teregt zegt de Lasaulx van het in Art. 2010 B. W. uitgedrukt beginsel: Il dépouille entierement du caractère de véritables prescriptions celles qui sont qualifiées

ainsi par les articles 2271 et suivants du Code (Art. 2005 tot 2008 B. W.).

IX.

De commis voyageur is volgens ons regt lasthebber.

X.

Een fotograaf is geen koopman.

XI.

Voor een kind, gedurende eene zeereis geboren, behoeft geen vracht te worden betaald.

XII.

Ik stem in met de beschouwing van A. Batbie, *Revue de deux Mondes*, Fevrier 1868, de jure constituendo omtrent vennootschappen: „Il suffit de définir legalement en quoi consistent les types des sociétés les plus usités; le régime choisi par les contractants peut alors être exprimé en deux mots; mais il faut ensuite ajouter que les associés peuvent adopter toutes les combinaisons qu'ils jugent opportunes sans autres restrictions que celles qui sont toujours réservées dans l'intérêt de l'ordre public et des bonnes moeurs. Quelques formalités de publicité suffisent pour avertir le public de ce qu'il a intérêt à savoir sur les conditions aux quelles

la société est constituée. Quand à la responsabilité des engagements sociaux les parties la promettent grande ou petite suivant le crédit qu'elles désirent avoir, il suffit de l'intérêt bien entendu pour déterminer le degré de responsabilité qui est nécessaire au succès d'une entreprise."

XIII.

De exceptie van litispudentie en connexiteit heeft den voorrang boven de exceptie van Art. 93 W. B. Rv.

XIV.

Het afschaffen der conclusiën van het Openbaar Ministerie in burgerlijke zaken is wenschelijk.

XV.

Art. 74. B. W. heeft geene verandering gebragt in de toepassing der strafwet op landloopers.

XVI.

Bij herziening van ons strafwetboek komt het mij wenschelijk voor dat het duel als een zelfstandig misdrijf worde beschouwd en als zoodanig gestraft worde.

XVII.

Terecht zegt Berner „Lehrbuch des Deutschen Straf-

rechts," p. 121. „Es ist nicht zu wünschen dass die gesetzgebung für irgend einen fall die strafflosigkeit wegen trunkenheit positiv ausspreche weil dies wie ein privilegium der säufer erscheinen und zum trunke ernuthigen und die vielen lügnerischen berufungen auf trunkenheit noch vermehren würde."

XVIII.

Maréchaussées zijn wat de jurisdictie betreft als militairen te beschouwen.

XIX.

Hoon en laster aan eene getrouwde vrouw aangedaan kan niet op aanklagte van haren echtgenoot door het Openbaar Ministerie worden vervolgd.

XX.

Gezanten aan ons hof geaccrediteerd mogen niet als getuigen in strafzaken worden gedagvaard.

XXI.

Teregt heeft de Heer Groen van Prinsterer aangedrongen op de opheffing onzer missie te Rome.

XXII.

Ik kan mij niet vereenigen met de uitlegging door

de Regering gegeven aan de Wet van 13 Aug. 1849 in de zaak der uitgewekene Hannoveranen.

XIII.

Ten onregte beweert Mr. Is. Capadose, (N. Bijdr. voor Regtsg. en Wetg. VII. p. 401 en vlg.) dat het contraseing der ministers niet gevorderd wordt voor Koninklijke besluiten die de Oost Indische kolonien betreffen.

XXIV.

Het beginsel uitgedrukt in Art. 87 der Belgische Constitutie, dat namelijk geen lid der koninklijke familie benoembaar is tot minister verdient goedkeuring.

XXV.

Non finis reipublicae est homines ex rationalibus bestias vel automata facere sed contra ut eorum mens et corpus tuto suis functionibus, et ipsi libera ratione utantur et ne odio, ira vel dolore certent nec animo iniquo invicem ferantur. Finis ergo reipublicae revera libertas est. — Spinoza Tract. Theol. Pol. XX. 12.

XXVI.

Met het oog op het meer en meer in gebruik komen der jagtgeweren, système Lefauchaux is herziening van

Art. 20 al. 2 der Wet op de Jagt en Visscherij dringend noodzakelijk.

XXVII.

Hoe ver in sommige opzigten Pieter de la Court zijnen tijd vooruit mag zijn geweest, was het standpunt waaruit hij redeneerde toch uiterst bekrompen.

XXVIII.

Zeer juist is de redenering van Bastiat (*Ouvres Complètes*, IV. p. 14).

Je poserai aux lois restrictives ce dilemme. Ou vous convenez que vous produisez la disette ou vous n'en convenez pas. Si vous en convenez vous avouez par cela même que vous faites au peuple tout le mal que vous pouvez lui faire. Si vous n'en convenez pas vous niez avoir restreint l'offre élevé, les prix et par conséquent vous niez avoir favorisé le producteur.

XXIX.

Het subsidiëren van schouwburgen door de regering verdient afkeuring.

XXX.

Teregt zegt Maurus (*Die Grundsätze der Volkswirtschaftslehre*, p. 57): „Überall auf erde ist die wahre

cultur welche stets zu gleich die wahre sitte in sich
sehlesst am meisten unter denjenigen völkern verbreit-
tet bei denen sich das sociale und politische leben nicht
in wenigen hauptstädtern oder in einer einzigen me-
tropole wie in London oder Paris centralisirt sondern
da wo sich in folge des natürlichen ganges der ent-
wicklung eine grosse zahl kleinere städter zerstreut über
das ganze staatsgebiet gebildet und behauptet haben,
wie in Deutschland, und Nord Italien von alters her
in America aus neuer zeit."

